

## ITÁLIAI HADIÉPÍTÉSZEK RÉSZVÉTELE A MAGYAR VÉGVÁRRENDSZER KIÉPÍTÉSÉBEN 1541—1592 KÖZÖTT\*

MAROSI ENDRE

A XVI. század derekán hazánk védelme előtérbe állította számos fontos katonai probléma megoldását. A török támadások feltartóztatása érdekében kulcsfontosságú tényezővé fejlődött a végvárrendszer. Honvédelmünk legfontosabb feladata lett váraink állandó karbantartása, lehetőség szerinti korszerűsítése, előerővel és utánpótlással történő ellátása, új várak építése. Buda elestekor középkori váraink nem feleltek meg a korszerű védelem követelményeinek. Magas, viszonylag vékony falaik, tornyaik nem nyújtottak hathatós védelmet a tűzéréség ellen. Váraink fejlesztésének alapfeltétele volt az ágyúharc követelményeinek lehetőség szerinti érvényre juttatása, vagyis alacsony, vastag falak, lökamrás bástyák építése. Külföldi szakemberek — mindegyik előtt a fenti építészeti eljárás legkiválóbb alkalmazói, az itáliai építőmesterek és munkások — behívása, valamint foglalkoztatása látszott a legcélravezetőbb megoldásnak. Korábban már próbálkoztak ezzel mind a királyi udvarnál, mind magánváraknál.<sup>1</sup> A XVI. század derekától ez a segítség alapvető módon járult hozzá a korszerű várakat is felsorakoztató új védővonal kiépítéséhez, jóllehet nélkülözhetetlen és értékes volt a más nemzetbeli, valamint a magyar mesterek, katonák, várkapitányok ténykedése is.

Az új védővonal kiépítését az eddigi vélemények és más megfontolások összevetésével három korszakra bonthatjuk:

1. *A hevenyészett építkezés kora: 1541—1555.* Ezalatt rendszeretlenül, tervszerűtlenül, általában fa—földerdítéssel tették védhetővé várainkat. Néhol külföldiek, itáliaiak is dolgoztak. A várak egy-egy

\* A tanulmány szolgált alapul a velencei—magyar történész konferencián 1973. június 22-én megtartott, hasonló című előadáshoz.

<sup>1</sup> Például Zsigmond császár és király hadvezére, Ozora vár birtokosa, Temesvár egyik építtetője volt Filippo Scolari. Mátyás udvari építészei közé tartozott Aristotele Fioravante; János király építésze volt Domenico da Bologna. A leghíresebb magánépítészek közé sorolhatjuk Hunyadi János mesterét, Paolo Santinót. A Perényi-családot szolgálta Niccolò de Milano.

védőműve ólasz eljárással<sup>2</sup> épült, kivételesen alkalmaztak újolasz bástyát is (Győr, Komárom, Temesvár).

2. *Az ólasz építkezés kora: 1556—1568.* A Haditanács megalakítása után rendszeressé és szervezetté vált az építkezés, igen sok külföldi, többségében itáliai mester és munkás részvételével. Az uralkodó építészeti módszer a — többnyire még föld—fa szerkezetű — ólasz rendszer. Egyre több helyen építettek újolasz (füles) bástyákat is (Győr, Kanizsa, Gyula). A korszakot a drinápolyi béke zárta le.

3. *Az újolasz építkezés kora: 1569—1592.* Általánossá vált a fülesbástyás rendszerű falazott védőövek építése. Néhány vár (Győr, Érsekújvár, Eger) elérte az európai színvonalat. A szervezett, rendszeresen fizetett építkezés a tizenöt éves háború kitörése, 1593 után is folytatódott, de a végvárrendszer ekkorra már kiépült.<sup>3</sup>

Nem kívánjuk elhallgatni más szervek és fórumok szerepét, de jelen esetben a várépítés folyamatát az országgyűlés szemszögéből vizsgáljuk. Statisztikailag dolgoztuk fel, mely várak építéséről és mit határozott az országgyűlés, hol folytak — és kinek a befolyására — építkezések, továbbá, hol dolgoztak itáliai mesterek, milyen minőségben, milyen mértékben. Mondandónkat az alábbi korlátok között fejtjük ki.

Területileg Horvátország és Szlavónia nélkül az ún. királyi Magyarország várait vettük számba. Az Erdély felé eső, de iure és de facto váltakozó fennhatóságú területeket a mindenkori állapotnak megfelelően vizsgáltuk.

Mint hogy célkitűzésünk nem a végvárrendszer kiépítésének, hanem az itáliai hadiépítészek tevékenységének bemutatása, további megszorításokat is alkalmaznunk kellett. Igyekeztünk minden olyan várat megemlíteni, amelyet itáliai mesterek erődítettek, tehát nemcsak az ún. végvárakat (confinii), hanem a többieket is. Nem vettük számításba azokat a helyeket, amelyekről az országgyűlés csak általában nyilatkozott, vagy ahol név szerint ismeretlen mester dolgozott.

Végzett munkájuk minősége alapján csoportosítottuk az itáliai mestereket:

1. *Főbeosztású mesterek.* Egy vagy több vár önálló tervezésével, ellenőrzésével, építésével, felmérésével kimagasló érdemeket szereztek, mint pl. Ottavio Baldigara, Giulio Turcho. Némelyikük egy-egy főkapitányság felügyelője (superintendentense), mint Bernardo Magno.

2. *Beosztott mesterek.* Általában felügyelet alatt, irányítással, segít-

<sup>2</sup> Az építészeti kifejezéseket részletesen magyarázza pl.: *Gerő László: Magyarországi várépítéset. Budapest, 1955., 65. s. köv. o., Gerő László: Magyar várak. Budapest, 1968., 26. s. köv. o.*

<sup>3</sup> A korszakok elnevezését és keletkezését *Pataki Vidor* dolgozta ki. (A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Evkönyve I. Budapest, 1931., 98—132. o.). Az ő korszakhatárai: 1541., 1556., 1570., 1590. Ez a beosztás általánosan használt, mégis el kellett térnünk tőle. Pataki maga is körülbelüli keltezésnek tekintette a belső határokat, az átfedés pedig tény. Ha ehhez a keltezéshez (had)történelmi tárgyalás során igazodunk, a kerek évszám kedvéért túl kellene haladnunk a drinápolyi békekötést, és el kellene hagynunk a tizenöt éves háborút megelőző két évet. További pontosítást igényelt az adatok lyukkártyára programozása, amennyiben egy évet egyszer sorolhattunk be. Ha tehát 1556-ot kezdőhatárnak tekintettük, az előző korszakot 1555-tel be kellett zárnunk.

séggel oldották meg egy-egy vár építésének tervezését, kivitelezését, egyéb munkáit, mint pl. Sallustio Perruzzi, Giovanni Arconato.

3. *Beosztott építésszek.* Mások terve és ellenőrzése, irányítása mellett vagy anélkül egy-egy vár rész munkáit vezették; pl. Girolamo Lurago, Andrea Fontana.

4. *Munkások.* Ide soroltuk az építkezés szakmunkáit vezető pallérokat, segédeket, szerényebb munkát végző mestereket, valamint azokat, akiket külön jelző nélkül jelöltek meg a források. Ilyen pl. Domenico Farabasca, Agostino Palla.

Csoportosítottuk a végzett munkát is, jóllehet most nincs mód rá, hogy ezt régészeti alapossággal részletezzük:

I. *teljes, új építés:* egészen új várat építenek, mint Érsekújvárott, vagy régebbi, általában palánkvár helyett új védőövet létesítenek, mint Kanizsán;

II. *teljes kiegészítés:* egy-egy vár kötőgátjait és védőműveit részletes, alapos javításnak, korszerűsítésnek vetik alá (ilyen pl. Eger, Besztercebánya).

III. *részleges korszerűsítés:* a kötőgát egy-egy szakaszát, vagy valamelyik védőművet, de nem a vár egészét érintő munka, mint Sümeg, Csábrág váraiban;

IV. *kisebb javítás:* a forrásokban külön nem minősített, régészetileg nem biztosan azonosítható munka.

Építőanyag szerint nem csoportosítottunk, de ahol lehet feltüntetjük, hogy fa-, föld- vagy kőépítkezést alkalmaztak-e.

### Kutatástörténet, módszertani kérdések

Az itáliai építésszek magyarországi tevékenységére vonatkozó forráskutatás fő időszaka a XX. század első fele. Számos részadatot tett közzé és tanulmányokat is publikált Takáts Sándor.<sup>4</sup> Bár a fa—föld-erődítés eredetét illető, azt kifejezetten magyarnak tartó nézeteit a későbbi kutatás joggal módosította, a várak életét, a portyázó harctevékenységet, továbbá számos itáliai — valamint külföldi és magyar — mester munkáját megvilágítva mindmáig értékes eredményeket ért el.

A két világháború között — nem mindig politikai indíték nélkül — fellendült az olasz mesterek utáni kutatás. Herzog József gazdagította számos adattal ez irányú ismereteinket.<sup>5</sup> Pataki Vidor idézett munkájában az egri vár ásatási tapasztalatait kiterjedt hazai és bécsi levéltári kutatással olvasztotta össze, megalkotva tárgyunk legjelentősebb tanulmányát. Mind az elméleti, mind a gyakorlati kérdéseket

<sup>4</sup> Takáts Sándor: A magyar vár. Századok (továbbiakban SZ.) 1907.; Takáts Sándor: Rajzok a török világból I—IV. k. Budapest, 1915—1917.; Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest, é.n. — Takáts Sándor terjedelmes életműve számos elszórt, rendszerint költőképpen jegyzetelt adatot tartalmaz.

<sup>5</sup> Herzog József: Adatok a hazai építészet XVI. századi történetéhez. Magyar Művészet 1927.

illetően ő foglalkozott a legteljesebben és legeredményesebben a kérdéssel, bár részletekben kisebb-nagyobb kiigazítása indokolt.

Főleg Erdéllyel, ott is elsősorban a nagyváradi vár építésével kapcsolatban ért el Gyalókey Jenő a kor színvonalán is értékes részerményeket.<sup>6</sup>

Egyes várak vagy egyes építészeti adatait levéltári kutatások alapján, de nem mindig ellenőrizhető bizonyítással dolgozta fel Banfi Florio.<sup>7</sup>

Vele részben közösen, részben önállóan foglalkozott a témával és jutott el a monográfia szintjéig Leone Andrea Maggiorotti tábornok, hadtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia egykori külső tagja.<sup>8</sup> Terjedelmes művének második kötete kiváltképp érdekes számunkra, mert abban mind részleteiben, mind összességében igyekszik feldolgozni a XV—XVIII. században nálunk foglalkoztatott itáliai mesterek adatait. A máig egyedülállóan adatgazdag kezdeményezés méltatása mellett annak főleg statisztikai részéhez<sup>9</sup> már akkori mércével is, komoly észrevételeket kell fűznünk. Nem szólva arról, hogy abc besorolása áttekinthetetlen, módszere sem látszik megfelelőnek: terjedelmes, de kizárólag bécsi levéltári forrásait csak általában jelzi. Magyarországi forráskutatást, úgy látszik, nem végzett. Néhány fontos magyar nyelvű munkát nem használt, többek között Takáts Sándor, Gyalókey Jenő, Balogh Jolán tanulmányait. Ennek következtében számos, általuk feltárt adat vagy megalapozott állásfoglalás nem tükröződik Maggiorotti munkájában. Alapvetően Pataki idézett tanulmányára támaszkodott, néhány helyen azonban elég felületesen. Névisméltléssel hibázott, de önkényes olaszosítást is megkockáztatott.<sup>10</sup> Semmiféle rendszerezést nem kísérelt meg. Mindezek miatt alapos kritikával kell használnunk munkáját.

A fenti kutatási időszakot Balogh Jolán időtálló összefoglalásával zárhatjuk, amelyet részletes művészettörténeti értékelés és alapos forráskutatás egybevetésével készített.<sup>11</sup>

<sup>6</sup> *Gyalókey Jenő*: Erdély várai 1736-ban. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HK) 1935. Számos visszautalása számunkra is értékes. *Gyalókey Jenő*: A váradi vár. HK. 1942.

<sup>7</sup> *Banfi, Florio*: Carlo Theti és a magyar várépítészet. HK. 1932.; *Banfi, Florio*: Mario Speciacasa nápolyi hadiépítész és hajóskapitány Magyarországon. HK. 1932. — *Banfi, Florio*: Olasz katonai építészek Erdélyben. Erdélyi Múzeum. 1902.

<sup>8</sup> *Maggiorotti, Leone Andrea—Banfi, Florio*: Pietro Ferabosco. HK. 1933. — *Maggiorotti, Leone Andrea—Banfi, Florio*: Győr vára. HK. 1933. — *Maggiorotti, Leone Andrea—Banfi, Florio*: Le fortezze di Temesvár e di Lipina in Transilvania. Roma é.n. Kny.: Atti dell'Istituto di Architettura Militare, Fasc. 3. — *Maggiorotti, L. A.*: Gli architetti italiani in Ungheria e specialmente ad Agria. Roma. 1930. — *Maggiorotti, L. A.*: A hadiépítészet Magyarország történetében. HK. 1935. — *Maggiorotti, L. A.*: Architetture e architettura militari I—II. k. Roma. 1932., III. k. Roma. 1941.

<sup>9</sup> *Maggiorotti, L. A.*: Architetture... II. k. 429—442. o.

<sup>10</sup> Például Maggiorotti (i. m. 433. o.) említi Falubreso Jacopo nevét, majd uo. a 436. o. Jacopo Italo, 437. o. da Lobersee neveket. E külön-külön felsorolt nevek egy személyt jelölnek, a forrásokat átnéző *Pataki* szerint. (I. m. 117. o.) Maggiorotti az első esetben hivatkozott is Patakira, később nem. Az újabb magyar összefoglalások ennél a névvariánsnál Maggiorottit vették alapul. — *Pataki* idézett munkájában (104. o.) kifejezetten magyar példaként említett tihanyi Jakab mester Maggiorottinál — hivatkozás nélkül — „Mesleri o Messteri Giovanni” (Architetture... II. k. 437. o.). Még szembetűnőbb példa Verancsics érsek besorolása az itáliai mérnökök közé Veranzio Antonio dalmata néven (uo. 442. o.).

<sup>11</sup> *Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance. I. k. 1460—1541. Kolozsvár, 1943. — Értékes kisebb tanulmánya: Adatok Miláno és Magyarország kapcsolatainak történetéhez. Budavári Tudományos Társaság, 1928. — Említett későbbi összefoglalás: A magyar reneszánsz építészet. Budapest, 1953.

Az utóbbi negyedszázad során — leszámítva Balogh Jolán újabb, főként korábbi kutatásaira alapozott monográfiáját — önálló összefoglalásról beszámolni nincs módunk. Az eddigi adatokat magas szinten rendezte Gerő László.<sup>12</sup>

Lényegesen kedvezőbb a kép részkutatások terén. Váraink történetét az utóbbi évtizedben alapos, komplex módszerrel: régészeti, építészettörténeti, levéltári alapkutatások összevetésével dolgozzák fel. Egy-egy vár esetében ezzel a módszerrel számos értékes, új adatot tártak fel.<sup>13</sup>

Jelentős segítséget nyújtanak azok a kutatások is, amelyeket a XVI. századi vedutákra vonatkozóan főként Czennerné Wilhelmb Gizella folytat.<sup>14</sup>

Az eddigi eredmények felülvizsgálása éppúgy, mint a további adatfeltárás, időigényes, többirányú: levéltári, régészeti és művészettörténeti munkát igényel. Erre eddig sem mód, sem igény nem volt. Amikor rendszerezük az addigi adatokat, bizonyára megtartunk jónéhány hiányosságot is.

Talán mennyiségi téren a legkedvezőbbek a feltételek. A főbeosztású mesterek ténykedését történeti, régészeti, művészettörténeti, hadtörténeti, művelődéstörténeti oldalról egyaránt reflektorfénybe állították. Számuk bizonyára teljes, fontosabb munkáik adatszerű összeállítása hasonló eredménnyel kecsegtet. A beosztott mesterek létszámának ismerete közel teljes lehet. Talán az erdélyi, a nyugati és délnyugati határmenti várak hiányzó adatai hozhatnak némi gyarapodást. Tevékenységük egészéről megbízható, részleteiről megalapozott képet kaphatunk. A beosztott építészek száma és végzett munkájuk leírása számos és lényeges adattal gyarapodhat, főként az egyes várak kutatása során. Végül a munkások tömegesen előforduló neveit már az egykorú számadáskönyvek sem gyózték feljegyezni: gyakorta „Italus” megjegyzéssel illették őket. Számukat, amely akár százas nagyságrenddel is növekedhet, bizonyosan nem állapíthatjuk meg.

Úgy látszik, a számadatoknál teljességre törekedni az első két csoport esetében szükséges és reménykeltő: rájuk jutott a döntő rész egy-egy vár tervezésében, felépítésében. A másik két csoport dolgozói kizárólag az ő munkájukat segítették. Ehhez tartva magunkat, a második két csoport munkájáról csak akkor emlékezünk meg, ha hézagpótló adatot tartalmaznak, vagy egy adott munka jellemzése ezt megkívánja.

Minőségi téren számos áthidalhatatlan nehézség áll fenn, amelyekről annak idején már Pataki Vidor is írt. Az egykorú feljegyzések részint félreértés, részint más okok miatt egy-egy nevet gyakorta több, olykor egészen eltérő formában jegyeztek fel. Főleg a keresztneveket

12 L. Gerő László idézett műveit.

13 Így Parádi Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. Kny. é.n. h. n. — Papp László: Szigetvár XVI—XVII. századi erősség rendszere és ábrázolásai. Kny. Janus Pannonius Múzeum 1965. évi Evkönyve. — Kováts Valéria: Sziget várának kutatástörténetéhez. Kny. Janus Pannonius Múzeum 1966. évi Evkönyve. — Czeglédy Ilona: A diósgyőri vár. Budapest, 1971.

14 Újabb eredményeit ismertette a Kossuth Klubban tartott vetítettképes előadásán, 1972 novemberében.

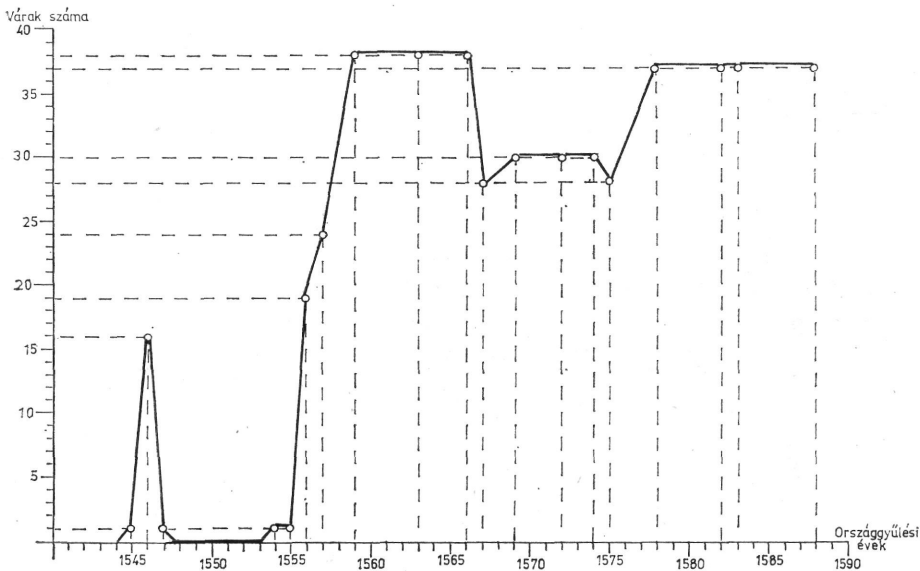
magyarosították, a családi neveket viszont sokszor latinos alakban közölték. Ennélfogva nem tudjuk a kétségtelenül eredeti névformát hitelt érdemlően megállapítani, s ez képezi a legjelentősebb hibaforrást.

A statisztika összeállításánál kell számolni egy kevésbé jelentős, bár kellemetlen hibalehetőséggel. Éppen a fenti átírás miatt nem egy esetben kételyek merülhetnek fel némelyek származását illetően (pl. Bernardo Gabellio, Adamo Gallo stb.). Ha a róluk alkotott vélemények alapján sem tudunk valószínűsíteni, egyelőre el kell tekintelnünk az adat értékelésétől.

Remélhető, hogy teljes forráskutatás után a hibalehetőségek egy részét ki lehet küszöbölni.

### A hevenyészett építkezés kora: 1541—1555

Az alapvető feladat: a középkori várak ágyúharcra alkalmassá tétele volt. Akárcsak Európa más területein, így például Bécsben, az alkalmazott módszer itt is: a magas, karcsú tornyok és a vékony, magas falak megbontása, vastagítása volt. A kötőgátak belső vagy mindkét oldalát földtöltéssel erősítették. Ágyúállások telepítése érdekében különféle védőműveket létesítettek: ágyútornyokat, rondellákat, szögletes bástyákat. Az építkezéseket sebtében, szűkös anyagi körülmények közepette folytatták. A fő alapanyag a föld és a fa. Az ilyen várak, ún. palánkok, állandó karbantartást igényeltek, de ostrom idején a kőfalnál jobban álltak ellen a tűz- és repeszhatásnak.



1. Az országgyűlési törvényekben említett várépítések számának alakulása

A hevenyészett építés nemcsak műszaki, hanem politikai értelemben is találóan jellemzi az időszakot. A magyar országgyűlés, úgy tűnik, az erőviszonyok és lehetőségek helytelen megítélése alapján, nem fordított elég gondot a védővonal kiépítésére. Időszakunkban 12 alkalommal ülésezett. Lényeges konkrét intézkedéseket azonban mindössze 1546-ban hozott, amikor 16 vár karbantartásáról intézkedett. A többi ülésen 2 alkalommal törvénykeztek Eger, 1—1 alkalommal Győr és Kassa építéséről. (1. ábra.)

A rendszabályok elégtelennek bizonyultak: a nagy török hódító hadjáratok éppen ez idő tájt érték el maradandó sikereiket. Tucatszám foglalták el a magyar várakat, városokat, településeket. Ennek ismeretében nehéz említés nélkül hagyni, hogy még az 1552. évi hadjárat tanulságaiból is csupán annyit tükröznek törvényeink, hogy Eger védőit megjutalmazták az 1553. évi soproni országgyűlésen.

A várak megerősítését kétségtelenül késleltette az a tény, hogy jelentékeny részük magánbirtok volt. Amikor egyfelől a veszélyeztetett magánvárak építésére gyakorta komoly gondot fordítottak, másfelől hamar be kellett látni, hogy magánérőből a folyamatos költségek és az őrség fenntartása nem fedezhető.<sup>15</sup> Ezzel indokolható a magánvárak mind gyakoribb átadása királyi tulajdonba.

A bécsi udvar sok tekintetben hatékonyabb intézkedéseket hozott. Felismerte, nemcsak a magánérő kevés a végvárak fenntartására, hanem a Habsburg királyi jövedelem is.<sup>16</sup>

Sok adatunk van arra, hogy külföldi — vagy hazai — mesterek erődítenek olyan várakat, amelyeknek építéséről az országgyűlés nem intézkedett. Ez leginkább bécsi udvari, esetleg magánjellegű megbízás alapján történhetett.

Az építkezésekre már az 1538. évi kőrösi országgyűlés határozatai is vonatkoztak. Ennek 7. cikkelye felkérte az uralkodót olyan alkalmas ember kijelölésére, aki negyedévenként az ország kapitányával együtt (Capitaneus regni, személy szerint a nádor, amikor volt) megszemléli a végvárakat (castra finitima). A végvidék megerősítésével kapcsolatos általános feladatokat a bánok hatáskörébe utalta a 9. cikkely.

Az 1547. évi nagyszombati országgyűlés 13. cikkelye arról intézkedett, hogy az ország főkapitánya, Báthory András, Egerben, Nyitrán vagy Semptén maradjon. A 20. cikkely indítványozta második főkapitány kinevezését a Dunántúlra, Szigetvár, Kanizsa vagy Pápa székhellyel. A cikkelyeket a király jóváhagyta.

1551 és 1554 között (a török—magyar—erdélyi kapcsolatok alakulása következtében csak erre a rövid időre) fennállt az alföldi főkapitányság is. Székhelye Temesvár, eleste után Várad volt.

Az állami költségvetésben először 1549-ben tervezték be a végvárak

<sup>15</sup> A nagyszombati országgyűlés 1545:12. cikkelye már a királyi jövedelmek és az özvegy királyné, Mária harmincadának a véghelyekre fordítását kívánta törvényerőre emelni. Ferdinánd sértve utasította vissza ezt a határozatot. Hivatkozott rá, hogy önszántából úgyszólván hasonlóan cselekszik.

<sup>16</sup> Miután 1543-ban Besztercebányán összeült az országgyűlés, felterjesztett határozataira az uralkodó Prágából választott 1544 elején. Megemlítette, hogy indul a speyeri birodalmi gyűlésre, ahol meg kívánja szerezni a császár, a birodalmi fejedelmek és mások támogatását, minekutána hozzálátna a török elleni hadjárat megindításához.

építését. A költségvetés teljes összege 593 472 forint volt, amelyből 100 000 forintot irányoztak elő a végvárok kijavitására.<sup>17</sup> Ez igen kevés volt: csaknem négyszor annyit javasoltak a mezei hadak és várőrségek ellátására. Lényegesen kisebb összeget szántak egyéb célokra.

A végvári rendszer szélességben és mélységben tagolódott.

*Szélességben* védőkörzetek alakultak ki,<sup>18</sup> amelyekben egy-egy nagyobb vár körül számos kisebb vár látta el nagyobb terület, néha 6—8 vármegye részeinek védelmét.

*Mélységben* is tagolták a védelmet. Helyesen értékelve az 1526. év tapasztalatait, amikor a déli végvárok eleste után nem volt további védővonal, most egyidejűleg építették a második vonalat, ugyancsak körzetek létesítésével.<sup>19</sup>

Az új védővonal kiépítésének első időszakát mindenekelőtt a magyar kapitányok és mesterek szükségépítése jellemzi. Mellettük tekintélyes részt vállaltak az itáliai mesterek is. Vizsgáljuk meg statisztikailag a rájuk vonatkozó adatokat. 1541—1555 között 12 főbeosztású építésről tudunk 24 várban. 14 beosztott mester dolgozott 11 várban. Összesen 25 vár adatait vettük számba. (Melléklet.) Teljes, új építést végeztek 7 várban, teljes kiegészítést 3, részleges korszerűsítést 9, kisebb javítást 6 várban. A legtöbb olasz mester Eger, Győr, Komárom, Temesvár várait erősítette. Ha a térbeli megoszlást vizsgáljuk a következő képet kapjuk.

#### a) *Első vonal*

*Jelentősebb várak:* Komárom, Győr, Eger, Szolnok, Temesvár. (Szigetvár építését a kis jelentőségű adat még nem indokolja.)

*Kisebb várak:* Pest, Esztergom, Léva, Lippa.

#### b) *Második vonal*

*Jelentősebb várak:* Pápa, Magyaróvár, Pozsony, Kassa, Várad.

*Kisebb várak:* Léka, Nagyszombat, Érsekújvár, Trencsén, Besztercebánya, Zólyom, Murány, Sáros, Huszt, Tokaj, Nagybánya.

Az itáliai mesterek tevékenységének jelentős százaléka jutott a védővonal néhány igen fenyegetett szakaszára, mindenekelőtt a hadászati főirányra. Szembetűnően hiányzik részvételük a Dunántúl

<sup>17</sup> Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK. 1888. 248. o.

<sup>18</sup> Például a Dunántúl déli részén Szigetvár, körülötte Babócsa, Berzence, Csurgó, Vízvár. Főlötte védett a balatoni várak övezete, ahol Sümeg és Veszprém között számos kis vár helyezkedett el: Zalavár, Keszthely, Rezi, Szigliget, Tátika, Csobánc, Hegyesd, Vázsony, Tihany, Fonyód. A Duna-vonal védelmét látta el Komárom, Győr, Pannonhalm. A többi övezettel biztosította az összeköttetést Palota, Székesfehérvár, Csókakő, Tata, Esztergom, Visegrád. A Dunán innen az első körzetet alkotta Nógrád, körülötte Drégely, Ság, Gyarmat, Szécsény, Buják, Hollókő, Keletebbre álltak Eger és várai: Szarvaskő, Sirok, Diósgyőr. Tőlük délre volt Nagyvárad, Gyula, Temesvár, Lippa, végül a Maros-völgy és a Temes-vidék többi várai. Az így körülhatárolt Hódoltságon belül a török védelem ugyancsak várakra támaszkodott, főleg Buda körül.

<sup>19</sup> Szigetvár háttérben dolgoztak Kanizsán, a balatoni várak hátában épült Pápa, Sárvár. Keletebbre folytak a munkálatok a bányavárosokban. Eger előtt Szolnok, mögötte Kassa, Putnok, Tokaj, Szendrő várait korszerűsítették. Az Alföldön tevékenykedtek Kiszárda, Ecsed, Kálló, Szatmár várain.



déli részéről (ahonnan csak szórvány adataink vannak), a balatoni várakból, a nógrádi övezetből. Megállapíthatjuk, hogy az erők elosztása még akkor is balszerencsésnek ítéhető, ha elismerjük, hogy az erők a megoldandó feladat súlyosságával nem álltak arányban. A török egész hadjáratokat hajtott végre eredményesen, olyan várakat birtokba véve, amelyek egyike sem kapott műszaki segítséget. A már épített várak esetében gyakorta a túlságosan rövid idő nem volt elég a hatásos munkálatokra. Az olasz mesterek által erősített 25 várból az adott időszakban ostromoltak 6 várat (Temesvár, Eger, Esztergom, Lippa, Szolnok, Pest). Közülük csak Eger maradt magyar kézen, bár Temesvár az 1551. évi, Pest az 1541. évi ostromot elhárította. (A várharc kimenetelét természetesen az építkezés nem kizárólagosan határozta meg, de azt a kellő őrség, hadianyag és utánpótlás biztosítása mellett a legjobban befolyásolhatta.)

### Az óolasz építkezés kora: 1555—1568

Az előző másfél évtized eseményei mindkét fél számára elősegítették a kölcsönös erőviszonyok helyesebb felmérését. A török támadó hadjáratok — 1566-ot kivéve — térben, időben és céljukat tekintve korlátozottak. Erdély török hűbéressé vált. A királyi Magyarország pedig a védelem megszilárdítását helyezte előtérbe. Ezzel együtt nőtt a várrendszer szerepe.

Míg az eddigi háborúk folyamán egyfelől az ostromolt váraknak csak kis hányada állt helyt, másfelől már ez a néhány eset is a török hadászati célok meghiúsulását idézte elő. A várak további erősítését tehát két oldalról is indokolták az események. A tanulságokat, különböző mértékben, mindenhol levonták.

A bécsi udvar nagy horderejű intézkedéssel járult hozzá a magyarországi védelem megszilárdításához. 1556-ban megalakult a bécsi Udvari Haditanács. Feladata volt a király és a generális kapitány segítése, a hadügy intézése, mindenekelőtt a török elleni védelem megszervezése a Habsburg-birodalom területén.

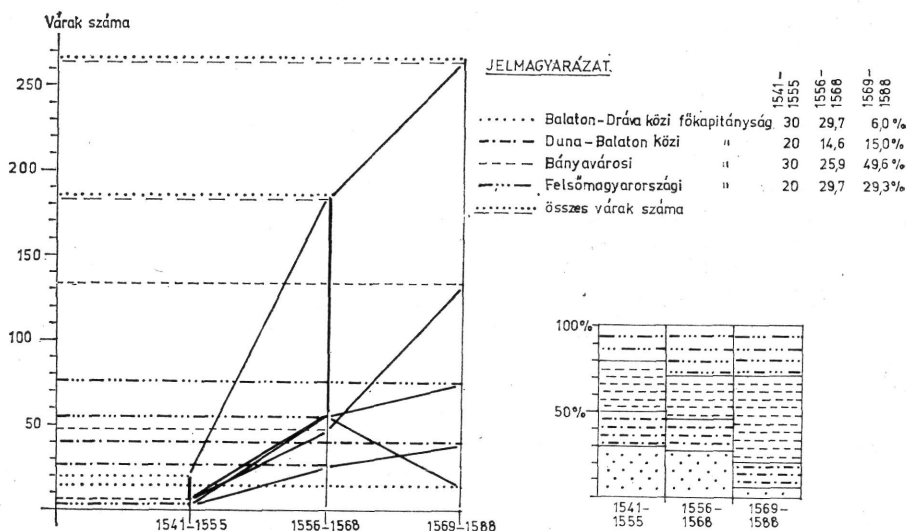
A védelem irányításával megbízott szervek és hivatalok központosítása, munkájuk elhatárolása kiterjedt a magyar kamarára is. 1567-ben a felső-magyarországi ügyek szervezésére, intézésére Kassán létrehozták a szepesi kamarát, míg a többi országrész ügyeit továbbra is a pozsonyi kamara kezelte.

Célszerű tagolást jelentett a bányavárosi (Dunán inneni) főkapitányság felállítása, amit az 1563:16. cikkely állapít meg. Forrásadataiból úgy látszik, már 1566-ban kettéválasztották a dunántúli főkapitányságot.<sup>20</sup> A Duna—Balaton közti főkapitányság székhelye Győr, a Balaton—Dráva közti főkapitányságé pedig Kanizsa lett.

<sup>20</sup> Takáts Sándor: Rajzok... IV. k. 24. és 388. oldalán közli Tahy Ferenc kanizsai főkapitány két levelét 1566 novemberéből és 1567 áprilisából. Tahy mindkét aláírása szerint a Balaton—Dráva—Mura közötti végek főkapitánya volt ekkor. — Takáts adatát nem említve, csak 1577-re tette a tagolást. Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepедéstől a 15 éves háború kezdetéig, 1543—1593. Budapest, 1911., 77. o. Az 1580-as évekre keltezte Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest, 1946., 255. o.

Hasznos intézkedéseket hozott a magyar országgyűlés is, amely 1556—1568 között hat alkalommal ülésezett. 1566-ban 19, később 24, 38, végül 28 vár építéséről határoztak. (1. ábra.) Összevetve ezt az előbbi időszak hasonló adataival, nem nehéz a mennyiségi növekedés megállapítása.

Minőségi téren is előrehaladást tapasztalhatunk. Minden alkalommal szerepelt a hadászati főirányban védő Győr, Komárom, Érsekújvár, Surány, Léva, Komjáti, 1567-ig Magyaróvár és Nyitra. Kétszer foglalkoztak Pozsony, négyszer Korpona erősítésével. A többi jelentősebb vár közül Eger, Kanizsa minden alkalommal, előváraik pedig legtöbbször szerepeltek törvényeinkben. Meglepő, hogy Szigetvárat — 1556. évi sikeres védelme ellenére — csak 1559—1566 között, Gyulát pedig csupán 1556—1557-ben említették meg.



## 2. Az országgyűlési törvényekben említett várépítések területi megoszlása

Az országgyűlési határozatok grafikonja Szigetvár két ostroma között emelkedik és tetőzik, Szigetvár és Gyula eleste (és talán a béke esélyeinek megnövekedése) után lényegesen esik.

Főkapitányságonkénti megosztást tekintve: a hat országgyűlés cikkelyei 185 váremlítést tartalmaznak.<sup>21</sup> Legtöbbször a Balaton—Dráva közti és a felső-magyarországi várakkal foglalkoztak (55—55), csaknem ilyen arányban találkozunk a bányavárosi várakkal (48), lényegesen kevesebbszer a Duna—Balaton közti várakkal (27). (2. ábra) Az okok között sejthetjük, hogy a hadászati főirányt lezáró nagyobb várak általában szerepeltek, és megbízható védelmet jelentettek.

<sup>21</sup> Név szerint adatoltuk azokat a várakat is, amelyekkel kapcsolatban valamely cikkelyt később, egy vagy több alkalommal megerősítettek.

Az országgyűlési adatokból úgy tűnik, hogy az oszmán támadást a Dráva, Duna, Tisza mentén és Eger irányában várták. Továbbra sem intézkedtek a balatoni várak építéséről (Sümeg és Veszprém kivételével). A Balaton és a Duna, továbbá Érsekújvár és Eger között csak néhány gyengébb várat erősítettek. Általánosságban egy ilyen helyzetmegítélés nem is lett volna helytelen.

Fontosnak látszik az országgyűlés több más, a várépítést illető intézkedése is. Rendszeresen megajánlották a kétforintos hadiadót, emelték a nemesi felkelés erőit, ismételten a legszigorúbb ítélettel szándékozták büntetni a végvárak elárulóit. Ismétlődően törvénybe foglalták az élelmiszer-ellátás, legeltetés szabályait. Részletekbe menően intézkedtek az ingyenmunka elosztásáról, elvégzésének rendjéről, ellenőrzéséről. Figyelmet szenteltek a védelemre alkalmatlan, vagy éppen ellenünk felhasználható várak lerontásának.

Az építkezés részleteire vonatkozóan a pozsonyi országgyűlés 1556: 18. cikkelye felkérte a királyt, hogy a fontos helyek megvizsgálására küldjön ki építőmestert, aki javaslatot tenne az erősítés módjára.

A központi intézkedések végrehajtását elősegítette, hogy a várak többsége királyi kézbe jutott.

A várépítés szakszerűségét, szükségességét az országgyűlés által is javasolt, de hatásosabb formában lebonyolított várvizsgálatokon bírálták el. A legfontosabb várvizsgálat ezekben az években az 1557. évi volt.<sup>22</sup> Ferdinánd király 1556. augusztus 31-ével küldötte ki a bizottságot, Thurzó Ferenc elnökletével, öt beosztott biztossal. Ez a bizottság 1557—58 folyamán végigjárta a várakat és tapasztalatairól, javaslatairól részletes jelentést készített. Az egyes várakra vonatkozó adatokat később ismertetjük.

A külföldi segítség továbbra is jelentős volt. Egyértelműen emelkedett a műszaki segítség mértéke. Miksa uralkodása elején számos új, neves itáliai mester érkezett az országba, mint Sallüstio Perruzzi, Carlo Theti, Francesco de Marchi. Fontos feladatokkal bízták meg Pietro Feraboscot, Ottavio Baldigarát, Paolo de Mirandolát. Mellettük más külföldi hadmérnökök is jelentős tevékenységet fejtettek ki, például Daniel Späckle, Benedikt Kölbl.

Súlyosan hátráltatta a védővonal keleti szárnyának építését az erdélyi—magyar háború, amely 1556 után újult ki, és végigkísérve időszakunkat, minduntalan módosította a várak hovatartozását.

Összességüket tekintve az építkezési feltételek lényegesen javultak az előző időszakhoz képest, bár ezt a statisztikai adatok egy része nem tükrözi. 1556—1568 között 11 főbeosztású építőmester dolgozott 16 várban, továbbá 13 beosztott mester 11 várban. Összesen 22 vár adatait vettük számba. (Melléklet.) Teljes, új építést végeztek 2, teljes kiegészítést 4, részleges korszerűsítést 11, kisebb javítást 5 várban. A legtöbb itáliai mester Győr, Eger, Szigetvár építésénél működött közre. Térben:

22 Közli Illésy János: Várvizsgálatok 1557—58-ban. HK. 1394.

### a) *Első vonal*

*Jelentősebb várak:* Szigetvár, Kanizsa, Komárom, Győr, Eger, Gyula.

*Kisebb várak:* Tata, Érsekújvár.

### b) *Második vonal*

*Elsőrendű várak:* Pápa, Pozsony, Kassa.

*Kisebb várak:* Sárvár, Nagyszombat, Trencsén, Besztercebánya, Murány, Sáros, Szendrő, Tokaj, Sárospatak, Munkács, Nagybánya.

Ha az itt felsorolt várakat összehasonlítjuk az országgyűlésen említett várakkal, a jelentősebb váraknál átfedést, a kisebb várak esetében kiegészítést állapíthatunk meg. A cikkelyekben mutatkozó korábbi hiányosságokat jelentős mértékben csökkentették. Bár a balatoni várakról most sem történt intézkedés, Nógrád, Hont és Gömör vármegegyék számos erősségéről alkotott határozatot az országgyűlés. Ezen túlmenően a korábban ugyancsak hiányzó dél-dunántúli várak kiemelkedő számban szerepeltek. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy az országgyűlés által említett várak jelentős részében itáliai mesterek dolgoztak, és ténykedésük csak egy-két ott nem szereplő várra terjedt ki, az a vélemény alakul ki, hogy az országgyűlés helyesen mérte fel a védelmi feladatokat. Másrészt a végrehajtás a kelletténél megint csak kisebb erővel, és nem mindig időben került sorra.

A török hadjáratok elhárításában csak két korszerűsített vár teljesített harci feladatot, szerepük azonban jelentős volt. Kifejezett győzelemmel végződött Szigetvár 1566. évi védelme, sőt 1566-os védelme közvetve ugyancsak értékes eredménnyel járt. Gyula vára korszerűsítése ellenére harc után jutott török kézre.

## **Az újolasz építkezés kora: 1569—1592**

Az Oszmán Birodalom, a királyi Magyarország és Erdély kapcsolatait a drinápolyi béke és a speyeri egyezmény szabályozta. Az előbbi, hadászati szinten, nagyjából elhatárolt érdekerületeket és de iure békét írt elő. De facto viszont a portyázó harctevékenység — alkalmanként kisebb várak elfoglalásáig terjedően — állandó jelleggel folytatódott a magyar—török végeken. 188 török betörésről van adat 1575 és 1582 között.<sup>23</sup>

A hódolt területeken a török közigazgatási és katonai szervezet kiépítése, megszilárdítása, Magyarországon a hadászati védelem hatékonyságának a növelése képezte a legfontosabb feladatot. Ennek érdekében a túlságosan hosszúra nyúlt védővonal<sup>24</sup> tagolása vált szükségessé. Schwendi Lázár javaslatára Rudolf császár 1578-ban Magyarországot Ernő főherceg, a kapcsolt részeket Károly főherceg alá ren-

<sup>23</sup> Acsády i. m. 78. o.

<sup>24</sup> A tengermelléktől Erdélyig terjedő védővonalon csaknem kilométerenként számítanak egy kisebb-nagyobb őrházat, erődítést, várat.

delte. Összhangban ezzel felállították a grazi kamarát és a belső-  
ausztriai, grazi haditanácsot.

Jelentős tevékenységet fejtett ki a bécsi Haditanács, különösen a  
korábban már említett 1577. évi rendkívüli ülésén, amelyet Ernő fő-  
herceg hívott össze. Ekkor alaposan megtárgyalták a védővonal hely-  
zetét. Az összes építkezések összegét 100 000 forintra becsülték. A  
főbb véghelyek közé sorolták Szatmár, Tokaj, Szendrő, Eger, Érsek-  
újvár, Kanizsa várait. Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány  
javaslatait átvéve, az ő kerületében külön építkezési biztos kinevezését  
ajánlották, de az állás tényleges betöltéséről nincs tudomásunk. Felül-  
vizsgálták és módosították az építészek számára adandó instrukciókat.  
A várkapitányok feladatává tették az építkezési fizetőmesterek és ir-  
nokok munkájának ellenőrzését. Elrendelték a napi munkák szerinti  
fizetést. A bányavárosi főkapitányságban külön személyt ajánlottak a  
robotpénz behajtására. Kitértek az erőviszonyok elemzésére is.<sup>25</sup>  
Fegyverzet tekintetében, a Haditanács jegyzőkönyve szerint, a ma-  
gyar várak ellátása jobb volt, mint a horvát—szlavón váraké. Számos  
intézkedés született az élelmezés, zsoldfizetés, robotbehajtás elősegí-  
tésére.

Az országgyűlés 1569—1592 között kilencszer ülésezett. (1572-ben  
két ülésszak volt.) Nyolc alkalommal alkotott számunkra értékelhető  
határozatokat. Ezek 28, 30, 37 várral foglalkoztak, és ez a legmaga-  
sabb átlag az egész tárgyalt időszakon belül. (1. ábra.) Igaz ugyan,  
hogy két kivétellel csak megerősítették a korábbi döntéseket, így  
azonos várak szerepeltek határozataikban.

A főkapitányságok közül a bányavárosi várakkal foglalkoztak leg-  
többször, 266 említésből 132-szer. A felső-magyarországi várak 78, a  
Duna—Balaton közti várak 40 alkalommal szerepeltek. Szembetűnő,  
hogy a Balaton—Dráva közti főkapitányságot csak Kanizsa és Légrad  
képviselte, összesen 16 alkalommal. Ez annál inkább érdekes, mert  
az előbbi időszakban ez a főkapitányság szerepelt legtöbbször. A vele  
korábban azonos mértékben figyelemmel kísért felső-magyarországi  
várak száma — valószínűleg a speyeri egyezmény hatására — kevésbé  
emelkedett. Az addig kevesebbet szereplő bányavárosi várak és az alig  
említett Duna—Balaton köziek száma lényegesen nőtt, feltehetően a ha-  
dászati védelem erősítésével összefüggésben. (2. ábra.)

A törvénykezés számos területén a korábbiakhoz hasonlóan jártak  
el. Rendszeresen megszavazták a kétforintos hadiadót, 12 napos in-  
gyenmunkát, szabályozták az általános és részleges nemesi felkelést.  
Az adminisztrációt segítette elő az 1588. évi pozsonyi országgyűlés  
10. cikkelye. Kérte, hogy a véghelyek és az országos jövedelmek  
ügyeit negyedévenként vizsgáló tanács munkájának előkészítésére  
biztosokat nevezzenek ki. Ezek a Tenger mellék—Dráva, Dráva—Duna,  
Duna—Liptó vármegye, Liptó—Erdély viszonylatban tevékenykedné-

<sup>25</sup> Schwendi Lázár terjesztette az adatokat a Haditanács elé. Közli: dr. Merényi Lajos:  
A török végek őrhada 1577-ben. HK. 1894. 259—262. o.

nek. A tagokra az országgyűlés személyi javaslatot tett. Munkájuk segítésére az érintett megyék alispánjait szőlította fel.

A központi hivatalok és az országgyűlés működéséből úgy látszik, minden korábbinál kedvezőbb feltételek alakultak ki a várak korszerűsítésére. Ehhez járult még a drinápolyi békét és a speyeri egyezményt követő aránylag nyugalmasabb időszak is.

Az itáliai (s nyomán az európai) cinquecento centrális város- és várépítése nálunk ekkor hatott. Caprarola, Torino, Antwerpen ötszögű erődítményei után és feltehetően példájuk nyomán épült fel Nagyvár, Kanizsa, Szendrő, Szatmár, Karánsebes ötszögű vára, és készült hasonló terv Eger átépítésére.

Időszakunkban továbbra is érkeztek itáliai mesterek, mint Paolo Cattenaó (1583), Bartolomeo da Ponte (1585). A dunántúli várak felmérését végezte el Giulio Turcho (1569—1570). Váraink építéséről és tervezéséről adott magas színvonalú, bár gyakran nem elfogadott véleményt Carlo Theti. Könyvében (1575) közre is adta észrevételeit.

Csoportosítsuk adatainkat. 1569—1592 között 11 főbeosztású építőmester dolgozott 20 várbán, 16 beosztott mester 16 várbán. Összesen 25 várat korszerűsítettek. (Melléklet.) Teljes, új építést végeztek 7, teljes kiegészítést 5, részleges korszerűsítést 4, kisebb javítást 9 várbán. A legtöbb itáliai mester Eger, Kanizsa, Érsekújvár építésében vett részt. A területi megoszlás:

a) *Első vonal*

*Jelentősebb várak:* Kanizsa, Palota, Tata, Győr, Érsekújvár, Eger.

*Kisebb várak:* Veszprém, Végles, Csábrág, Szarvaskő.

b) *Második vonal*

*Jelentősebb várak:* Pápa, Kassa, Kálló, Szatmár.

*Kisebb várak:* Murakeresztúr, Légrad, Sárvár, Trencsén, Surány, Bakabánya, Szendrő, Munkács, Tokaj, Sárospatak, Kisvárda.

Az itt említett várak általában szerepeltek az országgyűlési határozatokban, míg azokból kimaradt Komárom és néhány kisebb vár. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az országgyűlési határozatoknak ebben az időszakban szereztek leginkább érvényt.

Az országgyűlés helyzetmegítélésével — az adott lehetőségek ismeretében — egyetérthetünk. Gondoskodott minden jelentősebb vár korszerűsítéséről, karbantartásáról. Mindenekelőtt a hadászati főirány védelmét biztosította. Ezúttal sem intézkedett a balatoni várakról, kivéve Veszprémet. De iure béke lévén, a ténylegesen elvégzett munka igazi értékét a tizenöt éves háború eseményei tükröznék. Ilyen vizsgálatra egyelőre nem vállalkozhatunk.

### Összegezés

Összefoglalás gyanánt csoportosítsuk néhány szempont szerint mindhárom időszakra vonatkozó adatainkat.

Számbavettük 20 főbeosztású építőmester 40 váron, továbbá 32 beosztott mester 27 váron 1541—1592 között végzett munkáját, összesen 45 várat. Kivülük megemlítettük számos kisebb mester adatait is. Ha tevékenységüket, időszakokra bontva, a várakkal jellemezzük, az alábbi grafikont nyerjük. (3. ábra.) Általános vélemények szerint a Hadi-tanács felállítása mennyiségi és minőségi fejlődés kezdőpontja volt. Az itt ábrázolt emelkedés sorrendje mégsem ilyen (1—2—3). Az 1556—1568 közötti időszak mutatói mindhárom szempontból a leg-alacsonyabbak. Értékeljük most a minőségi mutatókat, táblázatosan:

| Építés jellege          | 1541—1555 | 1556—1568 | 1569—1592 |
|-------------------------|-----------|-----------|-----------|
| Összes építés           | 25        | 22        | 25        |
| Teljes, új építés       | 7         | 2         | 7         |
| Teljes kiegészítés      | 3         | 4         | 5         |
| Részleges korszerűsítés | 9         | 11        | 4         |
| Kisebb javítás          | 6         | 5         | 9         |

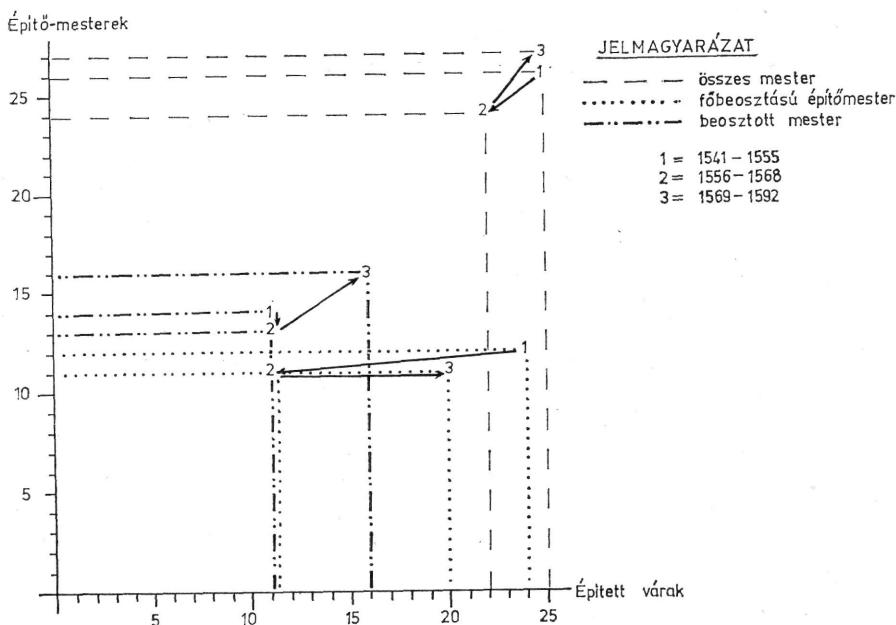
Az derül ki, hogy 1556—1568 között meglepően kevés új építést eszközöltek. De az ilyeneket — tudomásunk szerint — csak itáliai mesterek vezetésével hajtották végre.

A két összefüggés kimutatja, hogy 1541—1592 között a legkorszerűbb építkezésekre a legkevesebb gondot 1556—1568 között fordították. Miután nem az összes várépítést, hanem csak annak legfontosabb összetevőjét adatoltuk, megfigyelésünk oksági összefüggését egyelőre nem állapíthatjuk meg. Úgy képzeljük, hogy a védelmi tevékenység viszonylagos mérséklése hadászatiilag két indíték egyikével magyarázható:

1. támadó szándék megerősödése,
2. megalapozott békés állapot fenntartása.

Mindkét változathoz lehetne magyarázatot, sőt levezetést fűzni, de ezek értékelése is újabb tanulmányt igényelne. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy az első változat tűnik indokoltabbnak. A védelmi munkálatok ugyanis éppen a drinápolyi béke és a speyeri egyezmény megkötése után lendültek fel, és ugyanazzal a (2.) indítékkal ellentétes folyamatot nem magyaráznánk.

Úgy látszik, a teljesebb magyarázatot a védelmi munka megszervezésének és végrehajtásának teljes adatokra támaszkodó alapos fel-tárása, a bécsi központi, a magyar királyi központi hivatalok és a



3. Az itáliai építőmesterek létszámának és az általuk erősített várak számának időszakonkénti összefüggése

rendi szervek honvédő tevékenységének megismerése alapozhatná meg.

Az előbbi megfigyelés még egy vonatkozásban értékelhető. Az 1, 2, 4. ábrák grafikonjai a magyar országgyűlés adataira az 1—2—3 emelkedő vonalat adják. Ezen belül éppen az 1556—1568 közötti emelkedés meredek. A két tendencia éppen ellentétes. Mielőtt ehhez megjegyzést fűznénk, utalunk arra, hogy a külföldi mesterek alkalmazásának három módját ismertettük:

- a) magánszemélyek,
- b) magyar királyi központi hivatalszervezet,
- c) bécsi udvari hivatalszervezet megbízása alapján.

Közülük az első tényező elhanyagolható. Ezt előrebocsátva, a két tendencia összehasonlítása arra indít, hogy feltegyük: a bécsi udvari hivatalszervezet az első két időszakban, vagyis 1541—1568 között nem tevékenykedett összhangban a magyarországgal. 1541—1555 között rendkívüli módon segítette a magyarországi védővonal erősítését, 1556—1568 között ezt nem állíthatjuk róla. 1569—1592 között mindkét oldalról az erőteljes védekezés érvényesült.

Korábbi politikai fejtegetésünkre visszatérve: lehet, hogy az eltérő tendenciák különböző hadászati célkitűzést takarnak. Ebben az esetben fel kell tennünk, hogy 1541—1555 között Bécs a reális védelem, a magyar országgyűlés az irreális támadás mellett foglalt állást, vagy

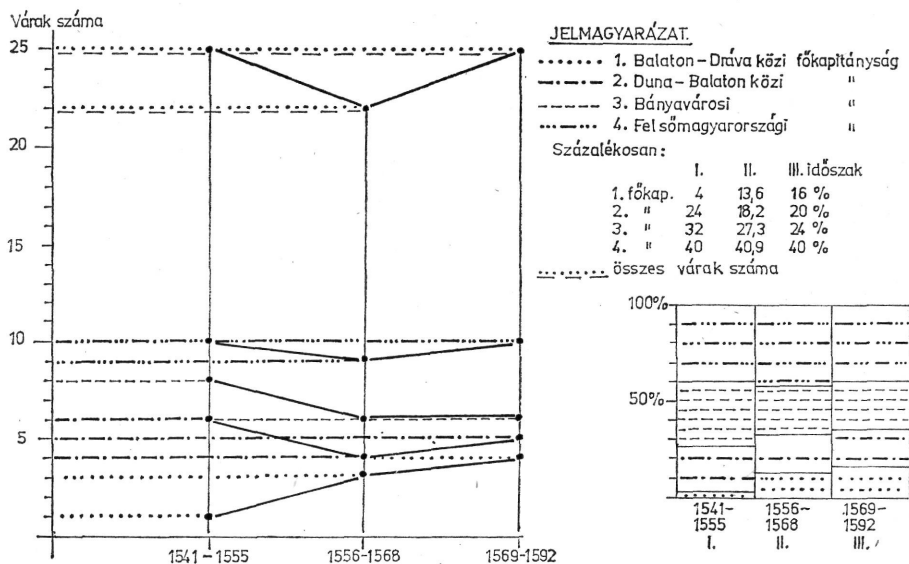


ilyen hallgatólagos szándékkal ténykedett. Ellenben 1556—1568 között, vagy legalábbis eleinte, ennek fordítottja történt. Itt is meg kell jegyezni: lehetséges, hogy a magyarázat kulcsa szervezeti kérdésekben rejlik, vagy éppen többoldalú vizsgálat során kerül felszínre.

Utoljára nézzük meg az itáliai mesterek munkájának területi megoszlását, előbb táblázatban. (Az alföldi főkapitányság adatait a felső-magyarországiéhoz soroltuk, és a felosztás alapjának a 4 főkapitányság kialakult rendjét tekintettük.) Római számmal az építkezés minőségét jeleztük, vö. 7—8. o. sorrendjével. Alatta ö. = összes építkezés számadata áll. A függőleges oszlopok bal oldalán a főbeosztású, jobb oldalán a beosztott építőmesterek által erődített várak száma található. Jobb oldalt megadjuk a vízszintes sávok összegét is. Pest várát a Duna—Balaton közti főkapitánysághoz soroltuk.

| Időszak   | Építés | Balaton—<br>Dráva közti | Duna—<br>Balaton közti | Bánya-<br>városi | Felső-<br>magyarországi | Összes |
|-----------|--------|-------------------------|------------------------|------------------|-------------------------|--------|
|           |        | főkapitányság           |                        |                  |                         |        |
| 1541—1555 | I.     |                         | 4                      | 1                | 2                       | 7      |
|           | II.    |                         |                        | 2                | 1                       | 3      |
|           | III.   | 1                       | 1                      | 2 1              | 4                       | 9      |
|           | IV.    |                         | 1                      | 2                | 3                       | 6      |
|           | ö.     | 1                       | 6                      | 7 1              | 10                      | 25     |
| 1556—1568 | I.     | 2                       | 1                      |                  |                         | 3      |
|           | II.    |                         |                        |                  | 3                       | 3      |
|           | III.   | 1                       | 2 1                    | 2 1              | 1 3                     | 11     |
|           | IV.    |                         |                        | 3                | 2                       | 5      |
|           | ö.     | 2 1                     | 3 1                    | 5 1              | 6 3                     | 22     |
| 1569—1592 | I.     | 2                       | 1                      | 1                | 3 1                     | 8      |
|           | II.    | 1                       | 1                      |                  | 3                       | 5      |
|           | III.   |                         |                        | 2                | 1                       | 3      |
|           | IV.    | 1                       | 1 2                    | 3                | 2                       | 9      |
|           | ö.     | 2 2                     | 3 2                    | 6                | 9 1                     | 25     |

A grafikus ábrán kitűnik (4. ábra), hogy az egyes főkapitányságok vonatkozásában a tendencia ellentétes az országgyűlési adatokkal (2. ábra). Feltehetően itt is a kétféle felfogás fejeződik ki.



4. Az itáliai mesterek munkájának területi megoszlása

Ugyanezen adatok belső arányait tekintve (4. ábra) az itáliai mesterek közreműködése leginkább a felső-magyarországi főkapitányságban egyenletes. (Ezt részben magyarázza az alföldi várak idesorolása.) Kisebb egyenlőtlenséget látunk a bányavárosi főkapitányságban, és eléggé ingadozik a másik két főkapitányság mutatója.

### Adattár

Az egyes időszakok áttekintése után az abc sorrendjében mutatjuk be az egyes várakat és építéstörténetüket.

**Bakabánya** (Pukanec). A bányavárosi főkapitányság superintendense 1578—1583 között Giulio Ferrari volt. Költségvetését felülvizsgálta Ottavio Baldigara és Pietro Ferabosco. Ferrari felügyelt Bakabánya, Besztercebánya, Korpona és néhány más őrház építésére. Bakabánya és Korpona erősítéséről valamennyi országgyűlés gondoskodott. Bakabányán 1577 után kezdődtek a munkálatok, céljuk a bányaváros körülkerítése volt. Ferrari ezt ellenőrizte 1578-ban. A munka nem lehetett nagyon jelentős, költségeit 1000 forintra becsülték.<sup>26</sup>

**Besztercebánya** (Banská Bystrica). Középkori eredetű védőövének korszerűsítését Giovanni Maria de Specie Casa kezdte 1555-ben, és folytatta 1557-ig, valószínű haláláig. Segéde Simone de Orlando volt. A bányavárosokban, így Besztercebányán dolgozott 1554—1557 között

<sup>26</sup> Hadikészlete 6 ágyú, 38 szakállas puská és 8 mázsa lőpor volt. — A várak készletére vonatkozó adatokat a Haditanács 1577. évi ülésének jegyzőkönyve tartalmazza. Kézli: *Geőcze István: Haditanácskozások az 1577. évben.* HK. 1894. 502—537., 647—678. o.

Giacomo Falubreso is. Feltehetően ekkoriban épült a templomvárát körülvevő védőöv számos hatalmas, négyzetes és félkör alaprajzú tornya, amelyeket termek és lőrések képzésével tettek ágyúharcra alkalmassá.

*Csábrág* (Čabrad') középkori, lakótornyos hegyi várát 1572—1574 között Natali Angelini korszerűsítette. Ellenőre Bernardo Magno volt, aki 1573-ban szemlélte meg a munkát. Az újonnan épült, vastag falaknak nem sok hasznuk volt, mert mint 1577-ben a Haditanács megállapította, a környező hegyek magasabbak a várnál. Ezért a továbbiakban karbantartást és nem erősítést írt elő.<sup>27</sup>

*Eger*. Az 1552. évi hadjáratig csak a második vonalban helyezkedett el, építése mégis lendületesen haladt. 1548-ig a vár Perényi Péter és családja tulajdonában volt, aki több várát is itáliai mesterekkel erősítette. 1542—1548 között Egerben dolgozott Alessandro da Vedano és Niccolo de Milano. Vedano a lakótornyos középkori egri vár kötőgátjait megerősítette, a belsővár északi oldalán két ólasz bástyát épített, egyikük az ő nevét viseli. Ő csatolta a várhoz a huszárvárat. Az Erdélyért vívott harcokban központi helyet foglalt el a vár. Miután Ferdinánd elfogatta Perényit és elzáratta, 1543-ban a várkapitány, Warkoch Tamás megtagadta a vár királyi kézbe adását és folytatta az építkezéseket. Az 1545. évi nagyszombati országgyűlés 53. cikkelye még mindig csak kilátásba helyezte a vár megszerzését és azt követő erősítését. Tervezte Szarvaskő várának lebontását is, hogy javait az egri vár építésére fordíthassák. E javaslatra a király nem válaszolt. Eger megszerzését a következő évek országgyűlései is sürgették, 1547-ben pedig a főkapitányság székhelyül rendelték. De a vár csak Perényi halála után, 1548-ban került királyi tulajdonba. Ferdinánd Dobó István kapitány alatt őrséget rendelt a várba. Létszáma 1549-ben 200 lovas és 300 hajdú volt. Eger építése jelentékeny számú itáliai mester bevonásával folytatódott. Johannes Maria „magister Italus lapicidarum”, aki minden bizonnyal Specie Casa volt, 1549—1551 között kapott fizetést a bécsi udvari kamarától. Irányítása alatt, az egri számadáskönyvek szerint nyolc olasz mester, két segéd és két inas dolgozott. 1550-ben az egri püspökség jövedelmének harmadrészét fordították a vár építésére. 1551—1552 folyamán két további mester érkezett Bécsből: Andrea Fontana és Antonio Walchasco. Beosztott mesterként dolgozott Bernardo Gabellio,<sup>28</sup> segéd volt Battista és Paolo de Spazio.

<sup>27</sup> Hadikészlete 17 ágyú, 124 szakállas puska, 103 mázsa lőpor, 34 mázsa ólom volt.

<sup>28</sup> Személyét illetően értékelnünk kell *Pataki Vidor* fejtegetését (i. m. 123. o.). Ő a győri vár építését megvilágító kéziratok források közt sorol fel egy 1561-ben kelt résztervet, amelyet a Sforza-bástya építését illetően terjesztett a bécsi udvari kamara elé Francesco Benigno és Bernardo Gabellio, Pataki megállapította, hogy a terv magyarító szövegét észak-francia nyelvjárásban írták, majd feltette, hogy a két rajzoló közül legalább az egyik francia volt. Nézetünk szerint a rajzoló, pontosabban a feliratkészítő személye nem szükségszerűen volt Benigno vagy Gabellio. Ettől eltekintve Benigno neve, mint közismert építészé és superintendensé, annyiszor előfordult a forrásokban, hogy ha ő lett volna francia, ennek valamilyen bizonyítéka bizonyára fennmaradt volna. Gabellio személye nem volt ennyire ismert, ámbar évtizedekig dolgozott nálunk, nem is egy váron. Közöttük Szolnok építésére vonatkozóan eléggé részletes, bár nem perdöntő adataink vannak. Egy helyütt Gabelliót spanyolnak minősítik, de a forrást szabadon átvevő Szendrei csak magyarul ad tartalmi összefoglalást: *Szendrei János*: Szolnok eleste. HK. 1889. 133. o. — A vele egyébként

Eger püspöki székhely volt és hat vármegye hozzá közelebb eső részeit védelmezte. Jóllehet az építkezések eredményeként a vár néhány ólasz bástyával gyarapodott, számos helyén csak palánkerődítése volt. Az építkezés részben megalapozta azt az Európára szóló sikert, amelyet az 1552. évi hadászati jelentőségű török ostrom elhárítása jelentett. Eger további erősítésével 1553-ban foglalkozott az országgyűlés.<sup>29</sup> A jelentős részében magyarok által is folytatott munka fő célja a rommá lőtt, egyes helyeken csaknem földig rombolt vár helyreállítása volt. Az itáliai mesterek színe-java dolgozott itt. Sigismondo de Pretta de Pisa, Specie Casa, Francesco de Pozzo mellett itt volt superintendens Antonio Voltolino. A kisebb mesterek között Matthei és Bernardo Voltolino, Floriano de Brugalia és tucatnyi más személy. Az építkezések megkezdésekor a fő vezető de Prato az udvari kamarától kapott 2000 forintot, a várkapitány a pozsonyi magyar kamarától 3000 forintot és nagy mennyiségű kősót. A helyreállítással együtt ólasz rendszerben építették át a belső- és külsővár több bástyáját. Elősegítése érdekében az 1555:15. cikkely az egeri püspökség dézsmáit a vár fenntartására utalta. Az 1556:17. cikkelyben a felső részek vármegyéi általában vállalták a munkát, azt remélve, hogy az Erdélyhez húzó tiszánineni és -túli vármegyék is közreműködnek. Ebben az évben Egerben dolgozott Specie Casa.

1557-ben az uralkodó szerződést kötött az egeri püspökkel, aki — patronusi joga fenntartása mellett — átadta neki a várat. Jövedelmének egyharmadát felajánlotta erősítésre és templomépítésre, másik harmadát az őrség zsoldjára.

1558-ban a várvizsgáló bizottság javasolta építész ideküldését. Az 1559:23. cikkely Heves, Borsod vármegyét és Nógrád vármegye két járását rendelte a várhoz. 1560—61-ben készítette el a korszerűsítés első tervét a Szigetvárról érkezett Paolo de Mirandola, királyi építész. Két ólasz bástyát épített a külső, egy fülesbástyát a belső váron és több hasonlót tervbe vett. Itt dolgozott Giacomo Falubreso és több, kisebb mester. 1566 után Carlo Theti is járhatott erre, mert könyvében részletesen ismertette a vár erősítését, amelyet közeli hegy tövében épített vár mintájának tekintett.

Az 1567:17. cikkely ugyancsak Heves, Borsod vármegyék és Nógrád két járásának munkáját rendelte Egerhez, és felkérte a királyt az ország elsőrendű bástyájának védelmére.

1568 januárjában Egerbe érkezett Pietro Ferabosco. Felmérte a vár alaprajzát. Irányításával alapozták meg a belsővár keleti homlokzatának kötőgátját. A mester felvett 7000 forint fizetést, de még ebben az évben eltávozott. Ettől kezdve Ottavio Baldigara vezette a munkálatokat. 1568—72 között három fülesbástya részletét építette föl, és

vitázó másik tanulmány ehhez nem fűz megjegyzést: *Illésy János*: Adatok a szolnoki vár építéséhez és első ostromához. *HK.* 1893., 650. o. — Az érvek mérlegelése után nem látszik annyira meghatározónak az 1561. évi felírás, másfelől a szolnoki árulás bírósági anyaga Szendreinél, hogy ezek alapján most megkérdőjelezzük akár Benigno, akár Gabellio származását.

<sup>29</sup> A győzelmet rögzítette az 1554:15. cikkely, megjutalmazva a diadalban részes valamennyi katonát. A várharckok történetében egyedülálló ez az állásfoglalás.

kőfallal váltatta fel a külsővár palánkját. Kisebb feladatot, főleg kötő-gát falazást hajtott végre Giacomo Falubreso „fundamentorum magister”, számos itáliai munkásával, akinek nevét a számadáskönyvek vezetői sem győzték mind feljegyezni.

Az 1569:19. cikkely Heves, Borsod, Pest, Külső-Szolnok és Solt vármegyék, továbbá az egeri káptalan két városa munkáit rendelte ide, amit a többi országgyűlés megerősített. A munkálatokban részt vett Claudio Cogorano, Bartolomeo da Ponte, Giulio Turcho —, aki 1570-ben itt halt meg. Helyére Giuseppe Scalvinot nevezték ki.

1571-ben Baldigara a Haditanács elé terjesztette építési tervét. Nyújtott ötszög alaprajzú, fülesbástyás rendszerű vár felépítését ajánlotta, aknafigyelő folyosók, alagutak, földalatti kaszárnyák létesítésével. A Haditanács több terv közül Baldigaráét fogadta el, aki ezután, 1573-tól az 1580-as évek elejéig, Érsekújvárra távoztáig vezette a munkát.

Egerben dolgozott Pompeo Grazioli. Pietro Ferabosco 1574 körül tartott itt szakértői szemlét. 1576-ban Donato Grazioli, 1570—1576 között Bartolomeo da Ponte vett részt a munkában.

1577-ben a Haditanács jónak ítélte a várórség helyzetét, létszámát pedig teljesnek.<sup>30</sup> Mindennek ellenére úgy vélte, a vár akkor sem képes egy esetleges török támadás elhárítására, ha teljesen kiépülne. A további munkálatokra javasolta 3 éven át évi 20 000 forint kiutalását. Baldigarát Egerhez kötötte, ellenőrzését az egeri várkapitányra bízta. Ugyanekkor vállalt jelentős szerepet a munkában Christoforo della Stella, és ellátta más várak ellenőrzését is.<sup>31</sup> Sajnos, a Haditanács becslése beigazolódott: az 1596. évi ostrom a vár feladásával végződött. Eger ezután vilayet székhely lett.

*Esztergom.* A Duna-vonalak erősítése kapcsán a vár építését Filippo Tornielli tábornok „magister muratorum” vezette. Érdemleges eredményt aligha érhetett el, hiszen csak 1543-ban érkezett Magyarországra, és Esztergom még ebben az évben török kézre került.

*Érsekújvár (Nové Zámky).* A felső-magyarországi főkapitányság területén, a Nyitra folyó bal partján Várday Pál esztergomi érsek 1545-ben kezdte meg az első Újvár építtetését. A következő év nyarán a várban már a királyi katonaság állomásozott. Érsekújvár ebben a formájában feltehetően Felice da Pisa „magister aedificiorum” közreműködésével, föld—fa eljárással, óolasz rendszerben épült. A vár karbantartásáról több országgyűlés intézkedett. Ide rendelték az esztergomi érsek jószágait, az óbudai, sági, felhévízi prépostságok Nyitra vármegyei javait. A főkapitányság két részre tagolása után Érsekújvár a bányavárosi főkapitánysághoz tartozott. A Nyitra menti várak szerepe, mint hadászati tartaléké, jelentősebb lett. Az 1569:19. cikkely Újvár, Komjátí és Surány várak építéséhez Trencsén és Nyitra vármegyéket rendelte. Érsekújvár az esztergomi érsek birtokát képezte,

<sup>30</sup> A vár hadikészlete 32 ágyú, 11 269 golyó, 1 mozsár csaknem 4000 golyóval, 280 pisztoly 730 golyóval, és 278 mázsa 91 font ólom volt.

<sup>31</sup> Ő egyébként hősi halált halt Eger 1596. évi ostrománál. Emlékét márványtábla örökíti meg az egeri vár kazamatájában.

aki gyalogságot tartott benne, a várnagy ellenben már királyi tiszt volt. 1573 előtt az építkezésekről Francesco Gera nevét ismerjük, aki kisebb beosztásban dolgozhatott. Miksa király ugyanis 1573-ban arról értesítette Verancsics érseket, hogy királyi mérnököt küld a várhoz, mert ott ilyen nincs. Ily módon bizonyára Carlo Theti látta a várat és környékét. Kiküldését főleg az indokolhatta, hogy Érsekújvár katonai szemszögből kifejezetten rossz helyen, a Nyitra folyó török felé eső bal partján épült. Ezért került előtérbe újabb vár építése. Theti a körülmények alapos mérlegelése után juthatott arra a véleményre, hogy új, hatszögű várat kell építeni, amelynek méreteit nem a védelem, hanem az ostromlók nagyságához kell igazítani. 1577-ben a Haditanács állásfoglalása is Theti nézeteinek ismeretére látszik utalni, amennyiben javasolta, hogy tekintélyes erősséget kell építeni azon a helyen és alakban, amint ki lett nézve. Az építésre, Bars és Bozók váraival együtt, 60 000 forintot szánt. Az esztergomi érsek 6000 forintot adományozott. Egy örökös tartomány 25 000 forintot utalt át, és hasonló értelemben kívánt hatni a Haditanács Cseh-Morvaország és Szilézia rendeiére. Javasolta még külön bányavárosi építési biztos kinevezését, aki az érsekújvári kapitánnyal járhatna el ennek és a többi várnak építési ügyeiben. Érsekújvárat a Haditanács, Komárom elé helyezve, egy sorban említette Győrrel. Az ülés után kezdődhetett az újabb vár építése, Zamaria Ferrando de Specie Casa kapitánysága idején. Együttal lerombolták a régi várat.

Az 1578:27. cikkely az esztergomi érsekség fekvő jöszágait, (Bakabánya befejezése után) Árva és Turóc vármegyét, Pozsony vármegye Dunán inneni részét rendelte a várhoz. 1579—80-ban Csehország és talán Morvaország, Szilézia küldött segílyt. A valamilyen formában már álló újabb várat 1580. október 2-án felavatták, amit emlékérem is tanúsít. Ez minden bizonnyal hevenyészett épület volt.

1580-tól kezdődően kapott megbízást Guilio és Ottavio Baldigara korszerű vár tervezésére és építésére. Közülük Ottavio tevékenységének tulajdoníthatjuk a vedutákról ismert Érsekújvárat, amely a Nyitra jobb partján álló, centrális, hatszög alaprajzú, szögletein fülesbátýás vár volt. Kötőgátjai 250 m alapélűek. A várat vizesárok övezte. Két kapuja volt. A váron belül lakótelepen helyezték el a polgári lakosságot. Ottavio Baldigara haláláig, 1588-ig dolgozott itt. Művét az 1583-ban már közreműködő Marcantonio Baldigara folytatta. Részt vett a munkákban a német Valentin Muregger, majd az 1590-es években Giangiacomo Gasperino, Claudio Cogorano.

Érsekújvár az eredeti tervek teljességében soha nem készült el. Így is 1663-ig teljesítette sikerrel védelmi feladatát, de még a Rákóczi-szabadságharc végén is számottevő erősség volt.

Győr vára a Duna jobb partján épült, Magyaróvárral és közöttük a járhatatlan Hanság mocsárvidékkel együtt, Bécs távoli védelmének legfontosabb terepszakaszán. A várban Filippo Torielli tábornok 1543-ban főhadiszállást rendezett be, és folytatta a már korábban kezdeményezett erődítési munkálatokat — főképp romeltakarítást és tereprende­zést. Vezető szerepet játszott Pier Antonio Tarducci had-

mérnök is. 1546—1551 között, Salm Miklós parancsnoksága idején, a terepmunka előrehaladt. Ide járt dolgozni Győr, Pozsony, Sopron, Veszprém és Vas vármegyék jobbágysága. Francesco de Spazio meg szemlélte a munkálatokat 1547-ben. Ekkorra már jó hírre tett szert a várórség is: portyáik Székesfehérvárig száguldoztak.<sup>32</sup>

Az 1547:21. cikkely azt kérte a királytól, hogy a győri püspökség dézsmáit — visszaszerezve a németektől — fordítsa a vár és város megerősítésére. A munkák újabb szakaszában több itáliai mester is részt vett, köztük Giovanni Maria de Specie Casa, Sigismondo de Pretta de Pisa,<sup>33</sup> Francesco de Pozzo. A terveket itt is Pietro Ferabosco készítette, ugyancsak 1548 előtt. Elgondolása nyomán szabálytalan négyszögű vár épült hét kötőgáttal és bástyákkal, amelyekhez tervezett kazamatákat, viszont füleket nem. A Rába és a Duna összekötésével a várat szigetetté alakították. A munkálatok Sforza Pallavicini kapitánysága idején (1554—1561) fellendültek. Ő azt javasolta 1555-ben, hogy a várost is vegyék körül bástyákkal és falakkal. Egyúttal jelentette, hogy a középkori mag, a római eredetű Püspökvár, pápai segéllyel felépült. A további építkezéseken dolgozott Paolo de Miranda, Specie Casa, Francesco de Spazio. 1551-től kezdve felülvizsgálta az építkezéseket Hermes Schallautzer és Francesco de Pozzo superintendens Alsó-Ausztriából. Az 1556:4. cikkely arra kérte az uralkodót, hogy az Ausztriának elzálogosított várak tartozékairól Pápa és Győr munkáihoz rendeljen munkásokat, és fogadjon fel cseheket is. Ugyanekkor a 10. cikkely a vármegye munkáit is Győrhöz csoportosította. Ferdinánd kellőképpen számot vetett Győr jelentőségével. Kívánására az 1557:6. cikkely elrendelte, hogy Pozsony, Komárom, Moson és Győr vármegyék Győr város megerősítése céljából 14 napot dolgozzanak. 1559-ben pedig a magyar királlyá koronázott Miksa főherceg koronázási tiszteletdíját ajánlotta fel támogatásként. 1561-ben Zrínyi Miklós dunántúli főkapitány nyújtott a királynak 10 000 forint kölcsönt a költségek fedezésére. Ferdinánd elismerte Ferabosco érdemeit, aki az 1550-es évek munkáit tervezte és vezette: 1559-ben havi fizetését negyven forintra emelte.

Győr építésében kiemelkedő szerepet vállalt a kerületi superintendens, Francesco Benigno is. 1561-ben, Bernardo Gabellio közreműködésével megtervezte az ún. bécsi és budai kapu közötti, Sforzáról elnevezett piattaformát. 1561-ben a részterv közbeiktatásával, az egész vár építési költségének (132 000 forint) kifizetését kérték az udvari kamarától. Benigno ajánlotta a bástyák fülekkel történő kiképzését is. A javaslat elbírálására a Haditanács 1561 áprilisában bizottságot küldött ki, tagjai közt Feraboscoval. A bizottság felterjesztette Benigno terveit, és az átépítés költségeit 140 000 forintra becsülte. A jelentés felsorolta a fontosabb beosztásban dolgozókat, úgymint harmincöt mestert, húsz szakképzett segédet, három vakolót, egy kőfaragót és

<sup>32</sup> Győrött 1547-ben 500 lovas (az országos hírű győri huszárság), 300 gyalogos, 100 nadszados, 13 tüzér szolgált, akiknek szükségletét Ausztria fedezte.

<sup>33</sup> Változatai: De Prato Vecchio, da Pisa, Pratovecchio.

számos egyéb munkást. Jelentős részük itáliai származású.<sup>34</sup> Képet adott a fizetésekről is: építómesterek havi 10 forint, pallérok 8 forint, építész segédek 3 forint 30 denár, pellérsegédek 3 forint.

1562 után Francesco Benigno a Dunántúl egyéb területeire távozott. Győrött utódja, Bernardo Magno „fabricae Jauriensis praefectus” lett. A Benigno által lerakott alapokon Ferabosco irányította a további munkát. Szabálytalan, nyújtott ötszög alaprajzú várat építettek, amely a Rába és Duna közti szigeten feküdt, fülesbástyákkal védve. Három kapuja volt. Az 1563. évi országgyűlés, Komáromhoz hasonlóan, ide rendelte a csallóközi faanyagot.

1564-től Ferabosco is superintendensként irányított. Novemberben mutatta be az uralkodónak a vár modelljét. 1565-re kiépült az első fülesbástyás magyarországi vár. 1566-ban ez szolgált a királyi csapatok fő támaszpontjaként, hátában a Csallóközzel. Oda az összeköttetést Ferabosco hajóhídja biztosította, amiért Miksa 2000 forinttal jutalmazta.

Szigetvár és Gyula eleste, a hadjárat félbehagyása után a Győrből távozó uralkodó Cocchia kapitány alatt őrseget hagyott a várban, elrendelve a nagy nyári tűzvészben elpusztult város újjáépítését. A munkálatokra Benedikt Kölbel felügyelt. Tanácsokkal szolgált a nyáron ideérkezett Carlo Theti. Győr építését a később nagy hírű Christoforo della Stella folytatta. 1567-ben újból Bernardo Magno vezette a munkát, ellenőre a bécsi Thomas von Eiseler volt. Az 1567:17. cikkely Győr és Moson vármegye munkáit rendelte a csaknem teljesen kész várhoz. A drinápolyi békekötés után is Győr maradt a legfontosabb vár. 1572 után két superintendens is irányítja az építkezéseket: Bernardo Magno és Süess Orbán. 1577-ben mindketten lemondtak tisztségükről, és ez talán az építkezések ideiglenes megszakitásával járt. Végül Magnót a Haditanács Kanizsára vezényelte, Süess maradt.

A Győrött tevékenykedő számos kisebb itáliai mester között szerepel Donato Grazioli murator cementarius, majd pallér 1573, 1575 és 1578-ban, Donato Grazioli téglavető mester 1573-ban. Az 1577. évi haditanács ülésen Győrt befejezettnek nyilvánították. További feladatként jelölték meg, Süesst megbízva, a contrascarpa létesítését, az árkok mélyítését, a bástyák és kötőgátak építésének befejezését. E célra az örökös tartományok 52 000 forintot bocsátottak rendelkezésre. A győri főkapitány felügyeleti illetékességét kiterjesztették a főkapitányság kisebb építkezéseire is.<sup>35</sup>

A meghatározott munkák elvégzésére az 1578:27. cikkely kirendelte Pozsony, Győr és Moson vármegyéket. 1589-ben Károly főherceg Christoforo della Stella egri építómestert irányította Győrbe, Süess mellé. Utóbbi meghalt 1591-ben, a superintendens tisztségét nem töltötték be.

<sup>34</sup> Építészek: Martino Ranger, Martino Farabasca. Pallérok: Giacomo Ranger, Girolamo de Lurago. Pallér- és építész-segédek: Zuan de Trient, Baptista Temporal, Baptista Fuerlen, Zuan de Cremona, Baptista Voltolino. Egyéb munkások: Lorenzo Spada, Domenico Farabasca, Vittorio Palla, Giulio és Giovanni de Beranzan, Agostino Palla. A jelentés említ rajtuk kívül több névtelen munkást is.

<sup>35</sup> Győr hadfelszerelése: 45 különféle ágyú, 60 szakállas puska, 833 puska, 30 pisztoly, 366 mázsa lőpor, 16 mázsa ólom. A Haditanács ajánlotta a készletek további növelését.



*Gyula* — a déli országrész legfontosabb vára — korszerűsítésére eleinte nem sok gondot fordítottak. Az 1556:17. cikkely csak reményét fejezte ki, hogy a felső részek vármegyei támogatni fogják az építkezést. A királyi kézen levő vár Mágócsy Gáspár kapitánysága alatt védett hat vármegyét, ill. ezek részeit. Rendszeresen építtették, mígnem 1562-ban Paolo de Mirandola készített alaprajzot és bővítési tervet. A már ekkor álló, ólasz bástyás palánkvár körül Mirandola javasolta, hogy építsenek nyújtott téglalap alaprajzú, sarkain ólasz bástyás, hosszanti oldalainak közepetáján piattaformás védőövet. 1564-ben királyi biztosok szemlélték meg a munkát. Továbbra is föld—fa építkezés folyt, a tervezett bástyák még nem épültek meg. 1566-ban itt dolgozott Giacomo Marussla és Cesare Baldigara. A nagy nyári hadjárat idején az őrség felhagyott a kilátástalannak látszó védekezés-sel, és a vár török kézre került.

1546-ig Karvasy Kristóf birtokolta *Huszt* középkori hegyivárat. Ekkor ostrommal foglalta el tőle a királyi haderő. 1550—1552 között Felice da Pisa feladata volt a vár gondozása. 1552-ben már Sigismondo de Pretta de Pisa küldött jelentést a munkáról *Specie Casának*. Egyéb részleteket nem ismerünk.

*Kanizsa* vára a Balaton—Dráva közti főkapitányságban helyezkedett el. Az 1559:20. cikkely már úgy említi a várat, hogy az akkor még magyar kézen levő Szigetvár és Babócsa esetleges eleste után fontos szerep vár rá. Kanizsa ekkor Nádasy Tamás nádor birtoka volt. Halála, majd Szigetvár eleste után özvegye elcserélte a királlyal. A vár ettől kezdve a főkapitányság székhelye. Az 1567. évi országgyűlés — Thury György várkapitány ismételt sürgetésére — intézkedett az építésről. A 17. cikkely elrendelte, hogy Zala vármegye legnagyobb része, a nádorné birtokaival együtt, vegyen részt munkálatokban. A kanizsai várak superintendensévé a német Hans Freudenreichet nevezték ki. 1568-ban a Haditanács Kanizsára küldte Pietro Ferabosco és Sallustio Perruzzi királyi építészeket. Feladatuk a mocsár lecsapolása, a gyenge palánkvár megerősítésének megtervezése volt. Fizetésüket a magyar kamara folyósította. Schwendi Lázár generális kapitány is megszemlélte Kanizsát.

Ferabosco javasolta a régi vár megerősítését és átépítését. Ezzel kapcsolatban a Haditanács kikérte Carlo Theti véleményét is, de ő más nézetre jutott. Szerinte új helyszínen, korszerű várat kellett volna építeni. Alighanem az anyagi korlátok miatt Ferabosco tervét részesítették előnyben, aki ötszögű, fülesbástyás rendszerű várat ajánlott. 1568—1572 között az ő vezetése alatt, Thury részvételével és Franz Poppendorf superintendens felügyeletével kezdtek a munkálatokhoz. 1568—1571 között itt dolgozott Sallustio Perruzzi is. Az 1569:19. törvénycikk Kanizsához irányította Zala, Somogy vármegye megmaradt részét, a Nádasy család javainak és Vas vármegye egy részének munkáit, kivéve belőle Zrínyi György birtokait. Vas és Zala megyék 2022 embert és 160 szekeret biztosítottak 12 napra, összesen három hónapig. Az osztrák örökös tartományokból 400 munkás érkezett. 1569-ben a mocsárutat 500 stájer munkás építette, a pénz el-

fogytával azonban a munka félbeszakadt.<sup>36</sup> 1571-ben Kanizsán dolgozott Martino Secco beosztott építőmester. A pallérok vezetője Giovanni Cianema volt.

Ferabosco tervéből 1572-re egy ötszögű föld—fa építésű fülesbástya készült el. Ekkor, Poppendorf javaslatára, a Haditanács Kanizsára küldte Giuseppe Scalvinot és Antonio Albertinot. 1572-ben Scalvinot, helyt adva kérelmének, áthelyezték Egerbe, ahol az elhunyt Turcho utódként superintendens lett.

1561—77 között, majd 1583—84-ben Ottavio Baldigara is megfordult Kanizsán, tanácsokat is adott.

1573 februárjában török rajtaütés érte a várost. Ennek ellenére az építkezés folytatódott. Úgy látszik, a rendkívüli költségek kihatottak a zsoldfizetésre és utánpótlásra, amely legalábbis akadozott. A török rajtaütés után Miksa király száz német puskással erősítette ugyan az őrséget, de az egész katonaság zsoldhátraléka jelentős maradt. Zrínyi György főkapitány 1575-ben, tiltakozásként kivonult katonáival a várból.

1574—1578 között Süess tanítványa, Giovanni Arconato volt Kanizsa építőmestere. A kerületi fizetőmester Philip Awer, majd Jacob Kuecher volt. A vár védelmét erősítette közvetve az 1574:13. cikkely. Előírta a Kanizsa környéki és a Zala megyei kisebb várak katonai megerősítését is.

Bár 1577 márciusában villámcsapás következtében felrobbant a puszkaporos torony, az építkezés nem szakadt meg. Ferabosco 1577 júliusában azt jelentette, hogy három föld—fa bástya elkészült. Ebben az évben a Haditanács rendkívüli ülésén szóba került Kanizsa. Elégtelennek minősítették a palánkok állapotát és az őrség ellátását. Határozatot hoztak az építkezésekről. Kiskomárom vára munkáira a kanizsai pénzből vettek el 6000 forintot. Ottavio Baldigarát Egerbe irányították, helyére Bernardo Magnót állították. Fő feladata Arconato betanítása volt, ezt követően pedig a munka másodhavonkénti ellenőrzése.

1578-ra nagyjából kiépült a palánk-védőöv. Ezt követte a kötőgátak befejezése, a vár körülárkolása, contrascarpa építése. Az 1578. évi országgyűlés megerősítette korábbi határozatát a munka elosztásáról, továbbá 28. cikkelyében a kanizsai építkezésekhez bizottság kiküldését javasolta.

Az 1580-as évekből több kisebb itáliai mester nevét ismerjük. Arconato sikkasztásba bonyolódott, emiatt Zrínyi György feljelentése alapján 1584-ben bebörtönözték. Ismerjük ennek az évnek az építési költségeit is: 4671 forint 57 denár.<sup>37</sup> A teljes építkezés 1587-ben fejeződött be, 1600-ban, török kézre jutva, vilayet székhely lett Kanizsa.

Az ország három részre szakadása után *Kassa* (Košice) volt Izabella és János Zsigmond székhelye. A pozsonyi országgyűlésen alkotott 1552:44. cikkely azonban már arra kérte a királyt, hogy tartson tör-

<sup>36</sup> Takáts Sándor adatát idézi Müller Veronika: Thury György kanizsai kapitánysága. E.n.h.n. (Zalaegerszeg, 1972.) 40. o.

<sup>37</sup> Pataki: i. m. 112. o.

vényszéket Kassán 28 vármegye részére. Ugyanezt indítványozta az 1554:16. cikkely is.

Kassa a második vonalban feküdt, Eger mögött. A XIV. századi palánk köré a XV. század elején tornyos védőöv, a század végén rondellás övezet épült. A XVI. század közepétől a rondellák helyére új-olasz bástyák építését kezdeményezték. A munkát 1553—1556 között Felice da Pisa irányította. Feladata volt még néhány környező vár felügyelete, javítása is. 40 forint évi fizetést kapott, valamint tavasztól őszig havi 12 forint 80 dénár munkadíjat és útiköltséget.<sup>38</sup> Mind ezt a pozsonyi magyar kamara utalta ki.

Az 1557. évi várvizsgálat során megállapították, hogy a védő gyalogság zsoldot nem kapott, búzája romlott. A védőművek állapota elégtelen, megerősítésük sürgős.

Az 1557. évi országgyűlés 6. cikkelye Szepes, Sáros, Abaúj, Ung Zemplén és Torna vármegyék jobbágyságait rendelte Kassához. A város ekkor Erdély felé határszélen volt. 1558-ban a János Zsigmond pártján álló tokaji vár csapatai Kassa környezetét dúlták.

1559-ben Ferdinánd hét várat nevezett igen fontosnak,<sup>39</sup> köztük Kassát. Az ekkori országgyűlés 36. cikkelye elrendelte, hogy Kassa erősítését saját jobbágyságai végezzék. Rajtuk kívül csak Sáros vármegye jobbágyságait küldte ide. Ez a döntés nem állt összhangban a királyi helyzetmegítéléssel, miután az addiginál lényegesen kisebb erőt hagyott a munkálatokra. Az 1567:17. cikkely hasonlóképp intézkedett. De a kerületi főkapitány, többre értékelve a veszélyt, élelmiszert gyűjtött be Szepes, Zemplén, Sáros, Abaúj, Ung és Torna vármegyékből. A bizonyára folytatódó építkezésekről csak azt tudjuk, hogy Ottavio Baldigara járt Kassán.

A további országgyűléseken már előtérbe került Kassa erősítése. Valamennyi ülészakon foglalkoztak vele, de csak Sáros vármegyét rendelték ide, valamint Eperjes, Lócse, Szeben és Bártfa munkáihoz. Az 1570-es években Kassán székelt Rueber főkapitány. Katonái java-részt németek voltak, a helyőrséget a szepesi kamara fizette. 1577-ben a Haditanács elrendelte a falak javítását.<sup>40</sup> 1578-tól folytatták a harmadik védőöv kiépítését, amely előművekkel biztosította a belső ketőt. 1583-ban járt itt tanácsadóként Ottavio Baldigara.

1570-ben nagy lelkesedéssel kezdték meg Kálló építését. A törökök ezt katonai erővel sem tudták megakadályozni, és mint Szokoli Musztafa budai pasa panaszolta 1574-ben, több mint 100 falut szereztek vissza a vár felépítése után a magyarok.<sup>41</sup> Ekkor kitűnő kapitánya volt a várnak, Prépostváry Bálint. A következő évben tiltakozott a szultán is, követelve Kálló lerontását, eredménytelenül.

38 Viszonyítási alapként említjük meg, hogy az 1553. évi soproni országgyűlés 16. cikkelye meghatározta a lovas katonák zsoldját, amely havonként három magyar forint, míg a gyalogosoké két forint. — 1550-ben szabályozták a királyi várak élelmiszer árait. Egy pint bor ára 8 dénár, egy pint söré 2 dénár, egy font hús másfél dénár, 1 tyúk 4 dénár, 1 köből búza 60 dénár, 1 köből liszt 30 és 45 dénár stb., *Szendrei János*: Végváraink szerepe és felszerelése a XVI. és XVII. században. HK. 1888. 423. o.

39 Szigetvár, Pápa, Győr, Léva, Zólyom, Eger, Kassa.

40 Kassa hadikészlete: 23 ágyú, 439 szakállas puska, 967 egyéb kézi lőfegyver, 757 mázsa 28 font löpor, 117 mázsa 2 font ólom, több tízezer golyó.

41 *Takáts Sándor*: Rajzok... IV. k. 105. o.

Az 1574:5. cikkely Ung és Bereg vármegyét, továbbá a királyi döntéstől függően Munkács tartozékait rendelte Kállóhoz.

1577-ben a Haditanács Christoforo della Stella gondjaira bízta a munkálatokat, amelyek kiterjedtek a huszárvár javítására. Költségét 2000 forintra becsülte.<sup>42</sup>

Az 1578:27. cikkely Bereg és Ung vármegyét rendelte Kállóhoz. A megépült föld—fa védőöv hatszögű, ólasz bástyás volt.

*Kisvárda* főként a magyar—erdélyi harcokban játszott szerepet, többször is gazdát cserélt. Az 1567:17. cikkely Szabolcs vármegyének a vár alá eső tartozékait rendelte erősítéséhez, és ezt később is megerősítették. 1570-ben Niccolo Angelini készített tervet a vár korszerűsítésére. Kivitelezésre csak 1580—1585 között került sor. A vár Kisvárday Mihályé volt. Ottavio Baldigara felügyelt a munkálatokra. Ezek során a XIV. századi vár körül emelt palánkot elbontották. A vár és a huszárvár összekapcsolásával fülesbástyás védőövet létesítettek, 4 m szélességben, három, párhuzamosan leásott cölöpsor közé döngölt, rétegesen ágakkal, gerendákkal rögzített földfalakkal. A várat vizesárok övezte.

A Duna-vonalat védte *Komárom vára* (Komarno). Hadászati szerepe mellett politikai jelentőségű hely: a török—magyar követjárások fő állomása. Ehhez mérten magas létszámú őrség őrizte, pl. 1549-ben egy zászlóalj német gyalogság és 11 csajka naszádos. A vár korszerűsítését 1544 táján kezdték, amikor a már említett Tornielli tábornok dolgozott itt. De a munkálatok vezetője nem ő, hanem Specie Casa volt. A várat földtöltéssel sáncolták körül és nyugatról vizesárokkal szigetelt képezték ki. A falazás 1547-ben még nem volt kész, amikor Francesco de Spazio megsejmelte a várat. Jelentését követően határozták el a további építkezéseket. Alapjuk Pietro Ferabosco már 1548 előtt kész modellje volt.<sup>43</sup> A munkálatok<sup>44</sup> során Bartolagi de Dalmacio nevét említik a források. Komárom építését a török fegyverrel is zavarták, eredménytelenül. A vár költségeiből 1554—55 folyamán Ausztria 32 000 forintot fedezett, az egész összeg 85 776 forint volt. Komárom jelentőségét Győr kiépítése sem szüntette meg. Az 1556. és 1557. évi országgyűlés viszonylag kis erőket rendelt a várhoz, többnyire az ügyis odatartozó jobbágyokat. A védőöv, Ferabosco már említett elgondolása nyomán, a sziget formájához igazodott. Szabálytalan háromszög alaprajzú, két csúcsán fülesbástyás várat építettek, amelynek kötőgátjait piattaformák tagolták. Ferabosco jelentős érdemeit az udvar is elismerte: Ferdinánd 1556 elején birodalmi lovaggá

<sup>42</sup> Kálló készlete 15 ágyú, 3613 golyó, 300 kartács, 116 szakállas puska, 10 870 golyó, 29 puska volt. Ezen kívül 63 mázsa 15 font ágyúlopör, 14 mázsa 50 font puskapör, 30 font gyújtópör, 7 mázsa ólom volt.

<sup>43</sup> *Maggiorotti*: Architette . . . II. k. 434. o. közli, hogy Ferabosco már 1544-től itt erősített. Lehet, hogy így történt, de az általunk ismert adatok inkább kételkedésre indítanak.

<sup>44</sup> *Maggiorotti*, és nyomán a hazai szerzők Adamo Gallo kapitány nevéhez fűzik az építkezéseket. *Takáts Sándor* az oklevelek alapos ismeretében úgy foglalt állást, hogy bár a kapitány kinevezése megtörtént, egy napig sem töltötte be tisztét (Rajzok . . . IV. k. 321. o.). Másrészt az általa idézett, a kapitánynak tulajdonítandó levelek német nyelvűek. (*Takáts* Gall Adám néven ír róla.) Lényegében az sem bizonyos, hogy ez a kapitány olasz volt-e? Személyével egyelőre nem is foglalkozunk.

ütötte. Fizetését felemelte 24 rénes forintra, és ezt az udvari kamara folyósította neki.

Valószínűleg ellenőrizte a munkálatokat a kerületi superintendens, Francesco Benigno is. A komáromi építkezések támogatása érdekében az 1563:2. cikkely utasította a Csallóköz lakosait, hogy tűzifát és erődítésre alkalmas fát szolgáltatassanak Komárom (és Győr) építéséhez. A munka újabb szakaszában az ellenőrzést Ferabosco végezte, superintendensi kinevezése után. 1565 körül úgy tűnt, hogy a vár szűk, és elhatározták megnagyobbítását. Továbbra is csekély erőket foglalkoztattak: az 1567:17. cikkely csak a vármegye munkáit rendelte ide.

*Korponán* (Krupina) volt építési irnok Giovanni Magno, Bernardo Magno fia. 1577-ben a város romos volt, de Bozók szomszédságára tekintettel a Haditanács fölöslegesnek látta újjáépíteni, ellentétben az országgyűlési szándékkal. Javítását ellenben tervbe vette.<sup>45</sup>

*Légrád* (Legrad) Zrínyi György horvát bán vára volt. 1567-től valamennyi országgyűlés foglalkozott építésével és úgy határozott, hogy Zrínyi Zala, Vas és Somogy megyei, továbbá muraközi birtokainak munkáit osztja Légrádkhoz. 1571-ben Bernardo Magno dolgozott itt, Franz Poppendorf superintendens felügyelt. Ebben az évben bizottság szemlélte meg a várat. Jelentése szerint az új vár „auf die ungarische Art”, tehát fa—föld eljárással épült, kettős töltött palánkkal és négy rondellával. 1576-ban már Magno feladata a vár megszemlélése.

*Léka* (Lockenhaus) erődítéséről azt tudjuk, hogy 1555 körül itt dolgozott Domonkos királyi építész.<sup>46</sup> Részletekről nincs tudomásunk.

*Léván* (Levice) 1554—1557 között Sigismondo de Pretta de Pisa „architectus regius” ólasz bástyát épített.

*Lippa* (Lipa) Anjou-kori vára és 1510 után palánkkal övezett városa csak azután vált valamelyest jelentőssé, amikor az 1541. decemberi gyalui egyezség után Izabella ide helyezte át székhelyét. Fráter György és Ferdinánd egyezsége értelmében 1551 júliusában Báthory András felső-magyarországi főkapitány vette át a várat. Ezután Sigismondo de Pretta de Pisa királyi építész szemlélte meg a várat. Az uralkodó elé terjesztett jelentésében úgy jellemzi azt, hogy az magyar módon (vagyis palánkkal) épült, igen alkalmatlan helyen. Még ez év őszén Ulema pasa elfoglalta a várat, novemberben viszont az erdélyiek vették be, négy heti ostrom árán. Lippa, Becskerek, Becse és több más vár fölé rendelte a király Giovanni Battista Castaldo tábornokot, Lippa kapitányává kinevezte a spanyol Bernardo Aldanát. E vár erősítésével Castaldo megbízta Alessandro Cavolini di Urbino hadmérnököt. Sok idő nem maradt erre, mert 1552 nyarán Ahmed pasa csapatai elől Aldana harc nélkül kiürítette az ólasz bástyákkal hevenyészve erősített várat.

*Magyaróvár* középkori eredetű vára a hadászati főirányban védett.

<sup>45</sup> Korpona készlete 12 ágyú, 90 szakállas puska, 28 mázsa lőpor volt.

<sup>46</sup> Róla Pataki Vidor feltételezte, hogy azonos Domenico de Bononia királyi építésszel (I. m. 109. o.). *Maggiorotti* — hivatkozás nélkül — már de Bononiát azonosította de Bolognával (Architette . . . II. k. 433. o.).

Korszerűsítését 1545 után megsemmisítette Francesco de Pozzo. A várat és a várost ólász bástyás, szabálytalan alaprajzú védőövvvel vették körül. 1553-ban itt dolgozott Francesco Benigno, 1554-ben az udvari építész Antonio de Spazio.

*Munkács* (Mukacsevo) várat Schwendi Lázár foglalta el az Erdély-párti Bebek Györgytől, több kísérlet után, 1567-ben. Az országgyűlés rögtön határozott a vár korszerűsítéséről: az 1567:17. cikkely ide rendelte Ugocsa és Bereg vármegyét, a munkálatokat 1569-ig Simone de Milano vezette. Az 1569:19. cikkely Ung és Bereg vármegyéket rendelte a várhoz, ezt utoljára az 1575. évi országgyűlés erősítette meg. A vár királyi helyőrsége 1570 körül száz fő alatt volt.

1572-ben Andrea Salvagno volt az építőmester. 1573-tól Mágócsy Gáspár vásárolta meg a várat. 1577-ben kötelezettséget vállalt arra, hogy királyi építőmester terve szerint dolgozzon, a király ennek fejében megígérte a költségek megtérítését. A kivitelezésben Ottavio Baldigara adott ugyan tanácsokat, de az 1577. évi haditanácsi ülés már kimondta, hogy Egerből nem lehet őt elvonni. A továbbiakról csak azt tudjuk, hogy 1589-ben bizottság ellenőrizte a vár ügyeit.

*Murakeresztúr* erősítéséről annyit tudunk, hogy 1571-ben Poppendorf superintendens ide küldte Kanizsáról Martino Secco építőmestert. Ő 1572—79 között tevékenykedett itt.

*Murány* (Murán) vára 1543-ban még magánkézben, János Zsigmond pártján volt. De már az 1555. évi pozsonyi országgyűlés 17. cikkelye azt említi meg, hogy fenntartásáról és megerősítéséről a király gondoskodik. Tudjuk, hogy 1557 előtt Specie Casa felügyelt a murányi munkálatokra is, miután ezekről 1553-ban neki tett részletes jelentést de Pretta de Pisa. Nevükhöz reneszánsz épületeket fűzhetünk. 1566-ban a vár építésére 1100 forintot irányoztak elő.

*Nagybánya* (Baia Mare) vára főként az erdélyi—magyar háborúban játszott szerepet. Erősítése 1550—1552 között, majd 1556-ban Felice da Pisa felügyelete alatt történt. Ekkor erdélyi kézre jutott a vár, amelyet 1567-ig váltakozva birtokoltak, míg Schwendi végleg el nem foglalta. Közlebbi építési adat nem áll rendelkezésünkre.

*Nagyszombat* (Trnava) egy időben helyt adott az országgyűlésnek is, eléggé távol esvén a harcok színhelyétől. Az erődítés kötőgátjait négyzetes tornyokkal tagolták, a falakat belülről földsánc erősítette. 1553-tól itáliai mesterek kapcsolódtak a korszerűsítési munkába, mint Pietro Conti, Francesco de Pozzo, Gianbattista Rosso, Pietro de Spazio. 1556-ban Pietro Ferabosco megsemmisítette a várat, mérlegelve az építkezés kilátásait. Egyéb adatunk nincsen.

*Palota* 1559-től királyi vár volt. Ide rendelték Fejér vármegye munkáit 1567-től kezdődően. 1572-ben itt dolgozott Giuseppe Civital. A középkori, téglalap alaprajzú, saroktornyos várkastélyt már 1559—1569 között rondellás védőövvvel vették körül, amelyben Thury György várkapitány szerzett érdemeket. Parancsnoksága alatt, 1566-ban ostromot állt a vár. Civital tevékenységét azért nem tudjuk biztosan épülethez kötni, mert a lényeges, feltárással is tisztázott védőművek

már Turcho 1569. évi felmérésen szerepeltek, valószínűleg Thury építkezései eredményeképpen. A várat 1593-ban foglalták el a törökök.

Pápa vára és városa, ahogy ezt Martonfalvy Imre 1543-ra vonatkozóan írja, palánkvár volt, amelyet legnagyobb részt ő emeltetett és erősített. A várat három, a hozzá kapcsolódó települést öt föld—fa építésű rondella védte, belül földtöltéssel, kívül vizesárokkaal. Az ilyenformán megerősített várat jelölték a dunántúli főkapitányság székhelyéül. 1549-ben a király elengedte a város adóját, hogy biztosítsa az állandó karbantartás költségeit. 1553-ban Francesco Benigno nevét említik az itt dolgozó építészekéi között.

Az 1556. évi országgyűlés 4. cikkelye arra kérte az uralkodót, hogy az Ausztriának elzalogosított magyar várak tartozékait hasznosíthassák Pápa építésénél. Ugyanekkor cseh munkások alkalmazását kérték. A 9. cikkely, amelyet 1557-ben megerősítettek, rögzítette, hogy Sopron, Veszprém és Vas vármegye urai és nemesei saját zsebükből fél-fél forintot adjanak Pápa megerősítésére. Az 1559:32. cikkely Sopron, Vas vármegyék és Veszprém megmaradt részeinek jobbágyait rendelte ki a legfontosabbnak nevezett dunántúli véghely munkáira. Egy Bécsben őrzött egykorú térkép felirata szerint kb. 1560—1566 között Thury György és Bernardo Magno vezette az építkezést. Más adat szerint Pietro Ferabosco ellenőrizte ezt. Az 1567:17. cikkely Vas és Sopron vármegyék munkáit ismét Pápához rendelte, voltaképpen Kanizsa rovására. Mindennek dacára Pápa továbbra is palánkvár maradt, de kiválóan teljesítette védelmi feladatát. 1569-től szintén a fenti vármegyék (Vas vármegyéből kivéve Zrínyi György birtokait) végezték a munkát, amelyet Süess Orbán, a főkapitányság főfelügyelője és ellenőre személyesen irányított (Győr, Komárom, Veszprém, Palota, Tihany, Németújvár, Csesznek, Pannonhalma munkái mellett). 1573-ban Bernardo Magnót is superintendenssé nevezték ki. Ő feltehetően 1574-ben Pápán volt. Az 1577-es tanácskozáson megemlítették a várat.<sup>47</sup> Az 1578:27. cikkely szerint egész Sopron vármegye Pápának dolgozott.

A Duna vonalát, egészen pontosan a Buda visszafoglalására indított ostromot biztosította Pest városának hevenyészett erősítése, amelyet Giovanni Maria de Specie Casa végzett el 1540—1541 folyamán. Valószínűleg neki tulajdonítható három, metszeteken ábrázolt ólasz bástya a pesti várfalon. Amikor 1541 tavaszán a törökök — Izabella javára — megpróbálkoztak a város elfoglalásával, az olasz mester — egyúttal naszádos kapitány és városparancsnok — visszaverte a támadást. A német hadjárat kudarca után azonban Pest török kézre került.

A Komárom—Győr—Magyaróvár rendszer mögött, inkább a királyi rezidencia létrehozása, mint védelmi tartalék képzése céljából építkeztek a *pozsonyi* (Bratislava) váron. 1532—1547 között dolgozott itt Specie Casa „magister et prefectus edificiorum in regno Hungaria”. 1540 körül itt tartózkodott Francesco de Spazio, akit 1547-ben vár-

<sup>47</sup> Pápa készlete 14 ágyú, 185 szakállas puska, 6 orgona és 45 mázsa lópor volt.

vizsgálatot tartott, 1550-től Pietro Ferabosco is Pozsonyban tevékenykedett, kezdetben szobrászként. 1552—1563 között a várat reneszánsz palotává alakították át. Pozsony az ország első városa: rendszeresen itt ülésezett az országgyűlés, 1554-től kezdve itt tartották a törvényeségeket a Dunán inneni és túli vármegyék számára. Katonai jelentősége talán csak jelképes: az 1556. évi országgyűlés még a vár jobbágyait is Győr, valamint Komárom váraihoz rendelte. Ugyanígy járt el az 1557. évi országgyűlés is.

A közreműködő számos itáliai mester közül Ferabosco emelkedett ki: jeleskedett a belső tér építésében, de ő tervezte a vízvezetékét, továbbá a nagy hajóhidat. Mellette és részben alatta olyan építészek dolgoztak, mint Giovanni de Spazio, Donato Grazioli. A kisebb építészek között említik a források Giulio Licinio, Ulisse Macciolini, Francesco di Giorgio nevét. Munkájukat közelebbről nem határozhatjuk meg.

1563-ban Pozsonyba osztották Cesare Baldigarát, aki a várkápolna fafaragásait készítette. 1565-ben Miksa a királyi palota helyreállításával bízta meg Feraboscot. Ez az épület nem jutott hadi szerephez. A XVII—XVIII. században barokk stílusban átépítették.

A középkori *sárosi* (Velký Šariš) erődítéséért Felice da Pisa kapott fizetést a bécsi udvari kamarától, 1550—1552 között. 1556-ban ellenőrizte a várat. Sáros védőműveinek metszetei és mai maradványai egyaránt középkori tornyos építésről tanúskodnak, Pisa munkája ezek szerint nem lehetett számottevő.

*Sárospatak* Perényi Gábor tulajdona volt. Az 1559:24. és az 1567:17. cikkely Zemplén vármegyét rendelte a vár korszerűsítéséhez. Vezető mestere Alessandro da Vedano „magister muratorium regius”, aki 1560-ban — szolgálatai fejében — házat, szőlőt és nemességet kapott Sárospatakon. Itt is lakott 1582-ben bekövetkezett haláláig. Ténykedéséhez ólasz bástyás védőöv építése fűződik.

*Sárvár* Nádasdy Tamás birtoka volt. Palánkja átépítésére az 1559:30. cikkely a nádor fekvő jószágait rendelte. Egy 1560-as levél írója, Antonio Palladio említi sárvári tevékenységét. Ezekben az években reneszánsz várkastély épült fel. 1589-től dolgozott Sárvárott Donato Grazioli. Ekkor kezdődött a palánk felváltása kőfallal, nyújtott ötszög alaprajzú, ólasz bástyás rendszerben. Kaputorony, ágyútorony épült. A várat falazott árok övezte. 1615-ig húzódtott a munka, a vár azonban kívül maradt a harcokon.

*Surány* (Šurany) vára a Nyitra folyó partján épült. 1586—1589 között Bernardo Magno javíttatta. 1567-től kezdve valamennyi országgyűlés intézkedett erősítéséről. 1577-ben Surányban lakott Forgách Simon főkapitány. Egyéb adatunk nincs.

A kis *Szarvaskő* Eger elővára volt, Kapi Sándor tulajdona. 1583-ban Christoforo della Stella építgette.

*Szatmár* (Satu Mare) vára az erdélyi harcokban kezdett szerepelni. 1565-ben Schwendi Lázár helyezte védhető állapotba a várat, amely ezután sikerrel állta az erdélyi—török ostromot. Az 1567:17. cikkely Szatmár vármegye munkáit, egy járás kivételével, valamint Közép-



Szolnok vármegyét rendelte a vár építéséhez. 1569-ben bevonták a munkába Ugocsa vármegyét is. Giulio Baldigara készített építési tervet. Elgondolása centrális elrendezésű, ötszög alaprajzú, körülárkolt fülesbástyás vár volt. 1569 után részt vett a munkában Cesare Baldigara is, míg Ottavio Baldigara tanácsaival segített.

A Haditanács véleménye szerint 1577-ben Szatmár volt a legjobb és legtekélyesebb hely csaknem egész Felső-Magyarországon. Mindössze az árok falazása, a bástya-lókamrák tágítása volt hátra. E célból 6 év alatt évi 4000 forintot ajánlott a Haditanács, és itt tervezte a hadiszertár létesítését is.<sup>48</sup> 1577-ben Szatmáron ténykedett Antonio Voltolino. Az 1578:27. cikkely Ugocsa vármegyét, valamint Szatmár vármegyének három járását rendelte a vár építésére.

1578-ban Szatmáron dolgozott Paolo Cattaneo is.

Eger hős védelme után került előtérbe Szendrő vára. Kapitánya 1573-ig az Egerben híressé vált Zolthay István volt. Az 1559:21. cikkely Abaújvár és Torna, az 1567:17. cikkely ezenkívül Szepes vármegyét rendelte a munkához. Tervezője, egy Bécsben őrzött térkép szerint, Niccolo Angelini lehetett. 1568-ban itt működött Bartolomeo da Ponte „magister murarius”.

Az 1569:19. cikkely megerősítette a korábbi végzéseket. 1568—1571 között Martino Secco „architectus murariorum” vezette az építkezést, és 1571-ig unokaöccse, Gianbattista Secco „murator regius” volt az alkapitány. Szendrő katonaságát a szepesi kamara fizette.

1572-ben Szendrőn volt beosztott építész Girolamo Lurago, 1574-ben Francesco és Armando Gera mesterek működtek közre.

1577-ben a Haditanács az építkezést Johannes Planken főhadiszertárnok-helyettesre, távollétében Domingo Carogióra bízta.<sup>49</sup> A Haditanács utasítása szerint a régi várat el kell bontani, helyette folytatni kell a megkezdett építkezéseket, különösen a régi várat az újjal összekapcsoló bástyákét, amelyre külön 6000 forintot irányoztak elő, valamint egy nyárra a környező várak munkáit.

Az 1578:27. cikkely Abaújvár, Torna, Szepes és Sáros vármegyét, továbbá Eperjes, Lócse, Szeben és Bártfa munkáit rendelte Szendrőhöz. Az építkezést 1590-ig Christoforo della Stella vezette.

A török haderő két útvonalon közelíthette meg leginkább Bécsét: a legkedvezőbb feltételeket — ám így a leghevesebb ellenállást — a Duna vonala kínálta. A másik, kerülő út a Dráva mentén vezetett. Ez utóbbi vonalon *Szigetvár* képezte az első komoly akadályt, egyúttal védelmezte Zala, Somogy vármegyét és Tolna, Baranya néhány járását. Fontos helyzete miatt többször került a török támadások középpontjába. A XV. század elején épült lakótoronyos vár az Enyingi Török család tulajdonából 1543-ban került Ferdinándhoz. Szigetvár mind falait, mind őrségét tekintve erősítésre szorult. Már az 1546:44. cik-

<sup>48</sup> Szatmár készlete 26 ágyú, 7665 golyóval, 548 kézi lőfegyver, több mint 50 000 golyóval, 580 mázsa 14 font lőpor és ólom volt.

<sup>49</sup> Szendrő hadikészlete 12 ágyú és 4376 golyó, 169 szakállas puska, 4049 kézi lőfegyverhez való golyó, 54 pisztoly, 33 puska volt, valamint 104 mázsa 17 font lőpor, 25 mázsa 79 font ólom.

kely kérte a királyt, hogy gondoskodják róla. A tényleges munka leginkább magyar nevekhez fűződött. Tahy Ferenc, Kerecsényi László, Horváth Márk kapitánysága idején olyan bástyás, föld—fa építkezésekről tudunk, amelyek után a védőművek magyar építőik nevét tartották fenn. A külföldiek közül Istvánffy krónikája említi Panca olasz mestert, aki nyilván beosztott építészként dolgozhatott Szigetvárott. Az építkezések során a középkori vármag mellé külső várat, távolabb pedig az ún. Óvárost építették. Egy bástya kivételével valamennyi védőmű föld—fa építésű volt. Szigetvár 1556. évi sikeres védelme során előtűntek a vár hiányosságai is. Az egy védelmi rendszert alkotó belső, külső vár és az Óváros erősítésére jelentős erőket összpontosítottak. A terveket Paolo de Mirandola készítette, kivitelezésük 1558 októberében kezdődött. Az országgyűlés 1559:20. cikkelye a vár tartozékaira utalta a munka támogatását, de számottevő segítséget nyújtott Zrínyi Miklós dunántúli főkapitány, egyúttal Szigetvár kapitánya is. Mirandola két évet dolgozott Szigetváron. Nevéhez fűződik a belső vár bástyájának falazása. Feltehetően több, korábbi, hevenyészett védőművet elbontott és a helyettük épült új bástyák is csak föld—fa módszerrel, ólasz rendszerben épültek. Mirandola építészeti között találjuk Giacomo Voltolino és Girolamo Delurac Bécsben tanult mestereket. Tanácsokat adott Ottavio Baldigara is, valamint Pietro Ferabosco. Francesco Benigno, Győr és Komárom superintendense ellenőrizte a munkát. Mellettük a vár magyar kapitányairól sem szabad megfeledkezniük.

A munkálatok Mirandola távozása után is folytatódtak. Ekkor épült meg az Újváros. 1564-ben Perneszi Pál vezetésével titkos vizsgálatot folytattak itt.

Szigetvár évi szükségleteit 60 000 forintra becsülték, de 1566 folyamán pl. Zrínyi a királyi adóból csupán 8048 forint 32 denárt tudott behajtani.<sup>50</sup> Ezen kívül saját kölcsöne kamatát, 2000 forintot kapott az udvartól. Zrínyi a nehézségek láttán rövid időre leköszönt a vár kapitányságáról. A további korszerűsítésre sem mód, sem idő nem volt, és a vár hős védelem után elesett.

1550-ben a török kívánt várat építeni *Szolnokon*, és ennek érdekében kellő mennyiségű építőanyagot halmozott fel. A Helytartótanács Salm Miklós generális kapitányt bízta meg az építkezés megakadályozásával. A tábornok és több várkapitány (Dobó István, Zay Ferenc, Bernardo Aldana, Bebek György, Losonczy István alföldi főkapitány) jelentős német, magyar haderővel és a tiszántúli megyék nemesi felkelőivel meglepték a törököt, majd az elfoglalt építőanyaggal maguk kezdtek váreépítéshez. Mintegy 5—600 ember dolgozott állandóan. Az említett csapatok fedezték őket, elhárítva a török zavaró tevékenységét. Közreműködött az építkezésben a királyi haderő — főként csehkből és morvákból álló — „Schantzknacht” alakulata, valamint számos német, magyar és cseh földmunkás. Egerből pedig itáliai mestereket és szakmunkásokat vezényeltek ide. 1551-ben másfél hónapig

50 Acsády i. m.: 250—251. o.

építkezett Szolnokon Specie Casa, néhány napot Giacomo Buselio pallér, huzamosabb ideig Bernardo Gabellio építőmester. A Zagyva és a Tisza folyók szigetére és a város köré föld—fa erődítést emeltek, a metszetek tanúsága szerint rondellákkal erősítve. Tapasztalataikat özszegezi a szolnoki kapitányok számára 1551-ben leküldött károlyi instrukció, amely előírta a katonák, lovasok és gyalogosok erődítési kiépítését.

Sajnos, az újonnan felépült várat a török haderő 1552-ben, az őrség árulása következtében elfoglalta.

Fontos feladatot látott el az első vonalban Tata vára, amely többször is gazdát cserélt. A négy saroktornyos középkori királyi várkastély körül részben hevenyészett védőövet építettek. 1569 előtt dolgozott rajta Giuseppe Civital, és neki tulajdoníthatjuk a Giulio Turcho felmérésén ábrázolt ólasz bástyát. 1568—1570 között itt dolgozott Bartolomeo da Ponte. 1572—1577 között Zamaria Ferrando de Specie Casa volt a vár kapitánya, aki valószínűleg javításokat végzett rajta. Ekkortájt Paolo de Roma volt Tata állandó építőmestere.

Süess Orbán javaslatára a várkastély körül ólasz bástyával és rondellával védett, négyszög alaprajzú várat építettek. A rondella palánkból, a többi védőmű kőből készült. 1574-ben Bernardo Magno superintendens ellenőrizte a munkálatokat. 1581—1585 között Tatán dolgozott Donato Grazioli.<sup>51</sup>

A Temes-vidék kulcsa, az alföldi főkapitányság székhelye, *Temesvár* (Timișoara) volt. Anjou-kori lakótornyos magját a XV. század elején Filippo Scolari, a XV. század közepén Paolo Santini erősítette. A XVI. század közepére egymáshoz kapcsolódó két négyszög alkotta a várat, palánkkal, kőfallal és rondellákkal. A várost a Kis- és Nagypalánk védte. Buda eleste után a Temes-vidék várai Izabella pártján maradtak. Fölöttük Petrovich Péter rendelkezett, aki csak 1551 nyarán adta át Déva, Lippa, Solymos, Temesvár, Karánsebes, Becse, Becskerek várait Ferdinánd főkapitányának.

Temesvár korszerűsítése már ezt megelőzően is szóba került. 1548-ban itt dolgozott Martino de Spazio és Francesco Puteo. 1551-ben Castaldo adott 1000 forintot a vár megerősítésére, amelyről Sigismondo de Pretta de Pisa adott jelentést. Losonczy István várkapitány és főkapitány irányítása, Spazio tanácsadása mellett az építkezés döntően a Nagypalánkra terjedt ki, ahol szárazárok, fedett út, contrascarpa, baluard és egy újolasz rendszerű piattaforma épült. 1551 októberében Mehemed ruméliai beglerbég fogta ostrom alá a várat, de a Losonczy vezette őrség sikerrel állt ellen.

Új támadástól tartva Ferdinánd mérnököt küldött Temesvár megsemmisítésére. Andrea de Treviso „supremus magister supra caeteros magistros ac lapicides in Transilvania” személyében.<sup>52</sup> Temesvár erődítésére a simándi particularis congregatio keretében hét vármegye

<sup>51</sup> Tata készlete 34 ágyú, 52 szakállas puska, 64 puska, 50 mázsa lőpor, 22 mázsa puska-lőpor, 2 mázsa ólom volt.

<sup>52</sup> Kivüle számosan jártak Erdélyben és így talán Temesvárott, pl. Antonio da Bufalo „in toto regno Transylvaniae Majestatis Suae Sacratissimae architectus”, „Baumeister in Siebenbürgen”, továbbá Simone de Pozzo, Antonio de Spazio, Zuan de Roveredo.

ajánlott fel külön hozzájárulást, a rendes adó minden forintja után 15 denár értékben. De ez sem pótolta a hivatalosan kiutalt pénzösszeget, amelyet Aldana lippai parancsnok elsikkasztott. Temesvár építésére nem maradt sok idő, mert 1552 nyarán, heves harc után, török kézre került. Ezután vilayet központ lett.

Tokaj árpádkori lakótornyos vára a Bodrog és Tisza folyók szigetén állt. 1545 után járt itt Francesco de Pozzo. Ezt követően 1553—1556 között hozzákezdtek a vár korszerűsítéséhez, Francesco de Candin és Tartaria von Laibach vezetésével, de Pozzo ellenőrzése alatt. Föld—fa eljárással, rondellákkal erősítették a várat. Ezután Tokaj erdélyi kézre került, akik 1561 elején építgették. Schwendi 1565 februárjában visszafoglalta a várat, és azt egy év múlva az erdélyi—török csapatok nem tudták bevenni.

Az 1567:17. cikkely Szabolcs vármegye két járását rendelte Tokajhoz, de építési részletről nem tudunk.

Az 1569:19. cikkely úgy rendelkezett, hogy a két járás Debrecen városával, továbbá Zemplén vármegye — a kisvárdai jószágok kivételével — Tokajhoz dolgozzék. Ezt megerősítette az összes többi határozat is. 1572 előtt itt dolgozott Andrea Salvagno. 1573—1577 között Ottavio Baldigara adott tanácsokat. Az 1577. évi tanácskozás megállapította, hogy — a már említett bástyás-rondellás védőövön — az elkezdett bástya javítását folytatni kell, a kötőgátak közül elsőként a Bodrog folyó felé esőt kell megmunkálni. Előírták még egy bástya építését, amelyhez 10 000 forintot ütemeztek be. Az építkezés vezetőjéül Christoforo della Stellát jelölték, továbbá Anton Huettent.<sup>53</sup>

1580 után a tokaji építkezésekre Egerből felügyelt Paolo Cattaneo, aki 1584-től már a főkapitányság főépítőmestere volt. Fizetése ekkor havi 30 forint volt, ezen kívül kapott napidíjat és két személyre költésértét.

Határvár volt a Vág bal partján már a tatárjárás előtt *Trencsén* (Trenčín). Jóllehet nem fenyegette támadás a fontos kereskedelmi-közlekedési útvonal biztosítása indokolhatta a lakótornyos vár és a hozzáépült reneszánsz palota megerősítését. 1546-ban az uralkodó elengedte a város adóját, hogy az falait építhesse. A magánkézben levő vár csak 1549-ben került királyi tulajdonba. Ezután dolgozta ki a korszerűsítés terveit Ambrogio Brasco „murator et artifex architectonicus”. A munkálatok folyamatosan tartottak.<sup>54</sup> 1559-ben Flórián Antal elkészítette a vár átépítésének modelljét és bemutatta azt a nyitrai püspöknek. 1559—1566 között és 1569-ben Trencsénben dolgozott. Giulio Baldigara, 1565-ben Martino Remiglio. 1580—1582 között Ferrabosco vizsgálta felül a munkálatokat.<sup>55</sup>

Várad (Oradea) árpádkori előzményekre visszanyúló, négyszögletes alaprajzú vára az ország három részre szakadása után János Zsig-

<sup>53</sup> Tokaj készlete 26 ágyú 12 473 golyóval, 287 szakállas puska, 48 egyéb lőfegyver csaknem százezer golyóval. Olomgolyó, és sörét 48 mázsa 74 font, lőpor 251 mázsa 58 font.

<sup>54</sup> Ezzel kapcsolatban tanúsítják az 1557-es adatok, hogy Orschacher Kristóf várkapitány hírhető pénzkezelést folytatott.

<sup>55</sup> Trencsén készlete 1577-ben csak néhány ágyú és golyó volt.

## JELMAGYARÁZAT

1 = 1541 - 1555

2 = 1556 - 1568

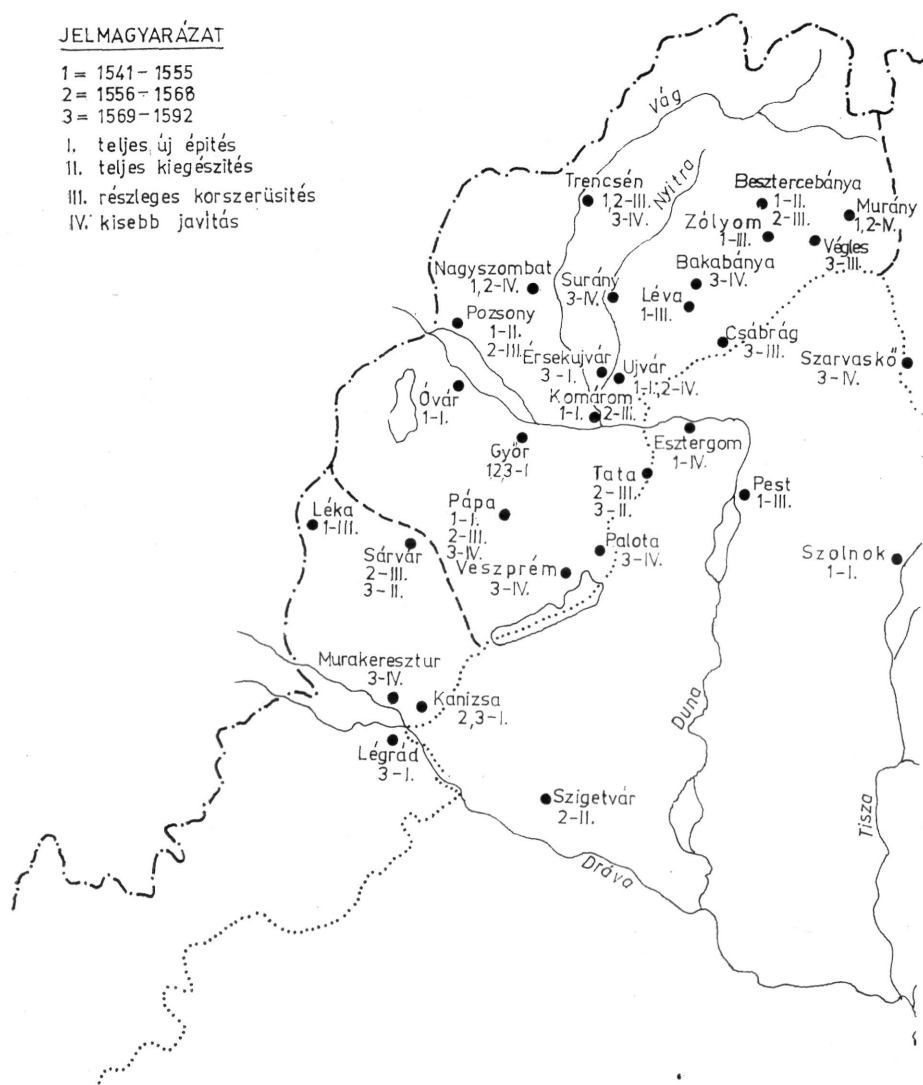
3 = 1569 - 1592

I. teljes új építés

II. teljes kiegészítés

III. részleges korszerűsítés

IV. kisebb javítás

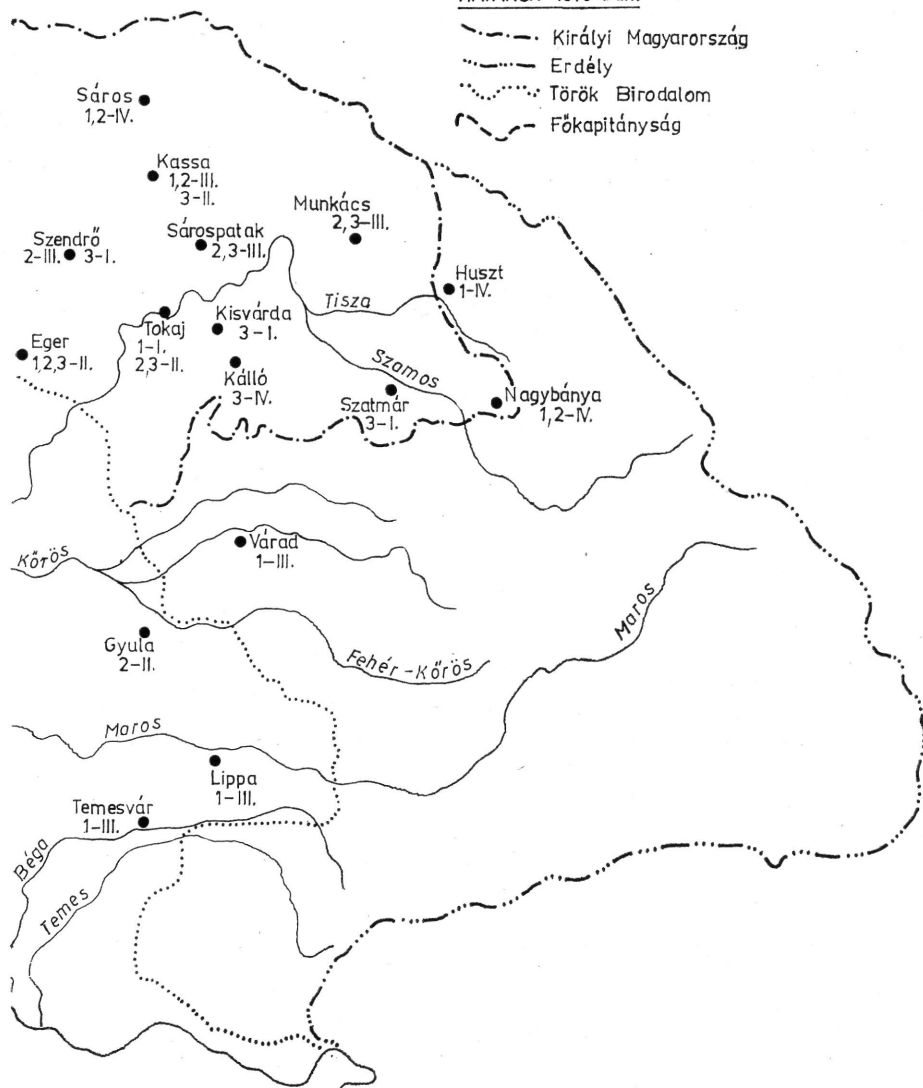


5. Az itáliai mesterek által erősített várak,

mondhoz került. 1542-ben itt tartották a tiszántúli vármegyék részleges gyűlését. A bécsi udvar többször nyújtott műszaki segítséget a vár kiépítéséhez, még a század második felében is. 1547-ben Francesco da Spazio megszemlélte Váradot. Részletesebb adatunk azonban nincs.

Fráter György és Ferdinánd kiegyezése után Várad királyi őrseget kapott. Temesvár török kézre jutását követően az alföldi főkapitány-

HATÁROK 1576-ban.



az egyes időszakokban végzett munka minőségével

ság székhelye lett. 1554-ben a váradi püspök egyúttal alföldi főkapitány is, 1557-től Váradi ismét a fejedelemé.

Veszprém vára nem tartozott a fontosabb véghelyek közé. 1549-ben például 32 lovas és 200 hajdú fizetett őrsége volt. Ennek és középkori, gyenge falainak köszönhető, hogy többször is gazdát cserélt.

Először az 1567:17 cikkely intézkedett arról, hogy a vármegye és a szomszédos hódoltság alattvalói a várhoz dolgozzanak. Megerősítette ezt a többi országgyűlés is. 1570 körül nagy hírű kapitánya volt a veszprémi várnak: Zamaria Ferrando de Specie Casa, a korábban említett Giovanni Maria fia. Ez idő tájt dolgozott itt Bartolomeo da Ponte, 1572-ben pedig Giuseppe Civital. Közelebbről nem tudjuk részletezni munkájukat.

Az 1577. évi ülésen szükségesnek látták a falak javítását, és 15 000 forintot utaltak át Palota, Veszprém, Pannonhalma, Tihany és Pápa együttes javítására.<sup>56</sup>

Végles (Vigl'aš) téglalap alaprajzú, középkori várkastélyát szabálytalan alaprajzú, ötszögű védőövvvel vették körül. Két sarkán rondella épült. Bernardo Magno superintendens 1575-ben ellenőrizte az építkezéseket, bár nem biztos, hogy ezek a munkák vonatkozathatók a rondellákra.<sup>57</sup>

Zólyom (Zvolen) városába 1550 körül érkezett Francesco de Pozzo. Emeletet épített a középkori, téglalap alaprajzú várkastélyra, amelyet négy félkörös tornyoskával és pártázattal díszített. 1553-ban itt tartózkodott Specie Casa is.

\*

Az itáliai mesterek magyarországi tevékenysége önmagában is érdekes és értékes részlete történelmünknek. Végleges igénnyel azonban csak akkor alkothatnánk róluk értékelést, ha munkájukat nagyobb összefüggésbe ágyazzuk. Ilyen vonatkozású kutatás több célt is kiűzhet:

- a) az itáliai mesterek munkájának régészeti hagyatéka;
- b) a várépítés teljes forráskutatásra és adattárra alapozott feldolgozása;
- c) a várépítés hivatalsszervezeti tényezői;
- d) a végvárrendszer a 15 éves háborúban.

Egyelőre nem tudjuk, nyílik-e lehetőség valamelyik téma feldolgozására. Ha mód nyílna rá, más oldalú megközelítésben készített régészeti adattár közreadását tartanánk legalkalmasabbnak a teljes feldolgozás felé vezető úton.

<sup>56</sup> Veszprémben 12 különféle ágyú, 150 szakállas puska, 22 mázsa ólom, 61 mázsa lőpor volt.

<sup>57</sup> Végles hadikészlete 11 ágyú, 59 szakállas puska, 25 mázsa lőpor volt.

MELLÉKLET

I. Főbeosztású építőmesterek 1541—1555 között

(A tanulmányban közölt adatokat rendszerezzük, alapvetően támaszkodva Pataki, Maggiorotti, Gerő hivatkozott munkáira. A személynevek bal oldalán, s a helynevek jobb oldalán sorszám áll. A személynevek alatt a működési év. A helynevek sorszáma mellett római szám jelzi az építés minőségét.)

|                             |                |          |  |
|-----------------------------|----------------|----------|--|
| 1. Francesco Benigno        |                |          |  |
| 1553.                       | Pápa           | 1. I.    |  |
|                             | Győr           | 2. I.    |  |
|                             | Magyaróvár     | 3. I.    |  |
| 2. Giovanni Maria de Specie |                |          |  |
| Casa                        |                |          |  |
| 1540—41.                    | Pest           | 4. III.  |  |
| 1544-től                    | Komárom        | 5. I.    |  |
| 1547 körül                  | Győr           |          |  |
| 1532—47 között              | Pozsony        | 6. II.   |  |
| 1553.                       | Zólyom         | 7. III.  |  |
| 1555.                       | Besztercebánya | 8. II.   |  |
| 1553.                       | Murány         | 9. IV.   |  |
| 1552.                       | Huszt          | 10. IV.  |  |
| 1549—51, 1553.              | Eger           | 11. II.  |  |
| 1551.                       | Szolnok        | 12. I.   |  |
| 3. Sigismondo de Pretta de  |                |          |  |
| Pisa                        |                |          |  |
| 1552 után                   | Léka           | 13. III. |  |
| 1547 körül                  | Győr           |          |  |
| 1553.                       | Murány         |          |  |
| 1552.                       | Huszt          |          |  |
| 1553-tól                    | Eger           |          |  |
| 1551.                       | Lippa          | 14. III. |  |
| 1551.                       | Temesvár       | 15. III. |  |
| 1554—57.                    | Léva           | 16. III. |  |
| 4. Filippo Torielli         |                |          |  |
| 1543.                       | Esztergom      | 17. IV.  |  |
| 1544 körül                  | Komárom        |          |  |
| 1543 után                   | Győr           |          |  |
| 5. Francesco de Spazio      |                |          |  |
| 1547.                       | Komárom        |          |  |
| 1547—1555 között            | Győr           |          |  |
| 1547.                       | Pozsony        |          |  |
| 1547.                       | Várad          | 18. III. |  |
| 6. Pietro Ferabosco         |                |          |  |
| 1548 előtt                  | Komárom        |          |  |
| 1548 előtt                  | Győr           |          |  |
| 1550 után                   | Pozsony        |          |  |
| 1553 után                   | Nagyszombat    | 19. IV.  |  |



|   |  |  |
|---|--|--|
| 7. Francesco de Pozzo<br>1547 körül, 1551-től<br>1553.<br>1545 után<br>1550 körül<br>1545 után<br>1553 után   | Győr<br>Nagyszombat<br>Magyaróvár<br>Zólyom<br>Tokaj<br>Eger | 20. I.                                   |
| 8. Paolo de Mirandola<br>1555 után  | Győr   |  |
| 9. Felice da Pisa<br>1545-től<br>1553—56 között<br>1550—52, 1555—56.<br>1550—1552 között<br>1550—52, 1555—56. | Érsekújvár<br>Kassa<br>Sáros<br>Huszt<br>Nagybánya           | 21. I.<br>22. III.<br>23. IV.<br>24. IV. |
| 10. Antonio Voltolino<br>1553-tól   | Eger   |  |
| 11. Andrea de Treviso<br>1550—52.   | Temesvár   |  |
| 12. Giacomo Falubreso<br>1554—57  | Besztercebánya   |  |

## II. Beosztott építőmesterek 1541—1555 között

|  |                |         |
|--|----------------|---------|
| 1. Domenico (da Bononia)<br>1555 körül     | Léka           | 1. III. |
| 2. Bartolagi de Dalmacio<br>1548 után      | Komárom        | 2. I.   |
| 3. Pier Antonio Tarducci<br>1543—46 között | Győr           | 3. I.   |
| 4. Sforza Pallavicini<br>1544—61.          | Győr           |         |
| 5. Antonio de Spazio<br>1554.              | Magyaróvár     | 4. I.   |
| 6. Ambrogio Brasco<br>1549 után            | Trencsén       | 5. III. |
| 7. Simone de Orlando<br>1555-től           | Besztercebánya | 6. II.  |
| 8. Francesco de Candin<br>1553-tól         | Tokaj          | 7. I.   |
| 9. Alessandro da Vedano<br>1542—48.        | Eger           | 8. II.  |
| 10. Andrea Fontana<br>1551—52.             | Eger           |         |

|  |                 |          |
|--|-----------------|----------|
| 11. Antonio Walchasco<br>1551—52.                | Eger            |          |
| 12. Bernardo Gabello<br>1551—52.<br>1551.        | Eger<br>Szolnok | 9. I.    |
| 13. Alessandro Cavolini<br>di Urbino<br>1551—52. | Lippa           | 10. III. |
| 14. Martino de Spazio<br>1551—52.                | Temesvár        | 11. III. |

### III. Főbeosztású építőmesterek 1556—1568 között

|   |  |  |
|---|--|--|
| 1. Paolo de Mirandola<br>1558—60.<br>1560—61.<br>1562—64.   | Szigetvár<br>Eger<br>Gyula   | 1. II.<br>2. II.<br>3. II.                     |
| 2. Ottavio Baldigara<br>1558—1560.<br>1556 után<br>1568-tól   | Szigetvár<br>Kassa<br>Eger   | 4. III.  |
| 3. Pietro Ferabosco<br>1558—60.<br>1568.<br>1560—66 között<br>1556 körül, 1559, 1561-től<br>1557 körül, 1565.<br>1556.<br>1568. | Szigetvár<br>Kanizsa<br>Pápa<br>Győr<br>Pozsony<br>Nagyszombat<br>Eger | 5. I.<br>6. III.<br>7. I.<br>8. III.<br>9. IV. |
| 4. Francesco Benigno<br>1558—60.<br>1560—66 között<br>1561—62.  | Szigetvár<br>Komárom<br>Győr   |  |
| 5. Carlo Theti<br>1568.<br>1566.<br>1560 körül  | Kanizsa<br>Győr<br>Eger  |  |
| 6. Bernardo Magno<br>1560—66 között<br>1562-től, 1567.  | Pápa<br>Győr   |  |
| 7. Francesco de Pozzo<br>1556 körül<br>1556.  | Győr<br>Tokaj  | 11. II.  |
| 8. Giovanni Maria de Specie<br>Casa<br>1566 körül<br>1566.<br>1556—57.<br>1556.   | Győr<br>Murány<br>Besztercebánya<br>Eger                               | 12. IV.<br>13. III.                            |

|   |                        |         |
|---|------------------------|---------|
| 9. Christoforo della Stella<br>1566.            | Győr                   |         |
| 10. Felice da Pisa<br>1556.                     | Érsekújvár             | 14. IV. |
| 1556.   | Kassa                  |         |
| 1556.   | Sáros                  | 15. IV. |
| 1556.   | Nagybánya              | 16. IV. |
| 11. Giacomo Falubreso<br>1554—57.<br>1560 körül | Besztercebánya<br>Eger |         |

#### IV. Beosztott építőmesterek 1556—1568 között

|                                       |                |          |
|---------------------------------------|----------------|----------|
| 1. Sallustio Peruzzi<br>1568-tól      | Kanizsa        | 1. I.    |
| 2. Antonio Palladio<br>1560.          | Sárvár         | 2. III.  |
| 3. Giuseppe Civitali<br>1569 előtt    | Tata           | 3. III.  |
| 4. Bernardo Gabello<br>1561.          | Győr           | 4. I.    |
| 5. Cesare Baldigara<br>1563.          | Pozsony        | 5. III.  |
| 6. Giulio Baldigara<br>1559—66 között | Trencsén       | 6. III.  |
| 7. Martino Remiglio<br>1565.          | Trencsén       |          |
| 8. Simone de Orlando<br>1556—57.      | Besztercebánya | 7. III.  |
| 9. Alessandro da Vedano<br>1556—68.   | Sárospatak     | 8. III.  |
| 10. Simone de Milano<br>1567.         | Munkács        | 9. III.  |
| 11. Niccolò Angelini<br>1567 körül    | Szendrő        | 10. III. |
| 12. Bartolomeo da Ponte<br>1568.      | Szendrő        |          |
| 13. Francesco de Candin<br>1556.      | Tokaj          | 11. II.  |

#### V. Főbeosztású építőmesterek 1569—1592 között

|   |                   |                |
|---|-------------------|----------------|
| 1. Bernardo Magno<br>1571, 1576.<br>1577. | Légrad<br>Kanizsa | 1. I.<br>2. I. |
|---|-------------------|----------------|

|                             |            |          |
|-----------------------------|------------|----------|
| 1574.                       | Pápa       | 3. IV.   |
| 1574.                       | Tata       | 4. II.   |
| 1572—77 között              | Győr       | 5. I.    |
| 1586—89 között              | Surány     | 6. IV.   |
| 1575.                       | Végles     | 7. III.  |
| 1573.                       | Csábrág    | 8. III.  |
| 2. Pietro Ferabosco         |            |          |
| 1568—77.                    | Kanizsa    |          |
| 1574 körül                  | Eger       | 9. II.   |
| 1580—82 között              | Trencsén   | 10. IV.  |
| 3. Giuseppe Scalvino        |            |          |
| 1572-ig                     | Kanizsa    |          |
| 1572-től                    | Eger       |          |
| 4. Ottavio Baldigara        |            |          |
| 1571—77, 1583—84.           | Kanizsa    |          |
| 1580—88 között              | Érsekújvár | 11. I.   |
| 1583.                       | Kassa      | 12. II.  |
| 1577.                       | Munkács    | 13. III. |
| 1573—77.                    | Tokaj      | 14. II.  |
| 1568—80 között              | Eger       |          |
| 1580 körül                  | Kisvárdá   | 15. I.   |
| 1569 után                   | Szatmár    | 16. I.   |
| 5. Christoforo della Stella |            |          |
| 1589-től                    | Eger       |          |
| 1577—80 között              | Tokaj      |          |
| 1580 előtt                  | Szendrő    | 17. I.   |
| 1583.                       | Szarvaskő  | 18. IV.  |
| 1577 körül, 1596.           | Eger       |          |
| 1577 után                   | Kálló      | 19. IV.  |
| 6. Carlo Theti              |            |          |
| 1573 után                   | Érsekújvár |          |
| 1573 után                   | Eger       |          |
| 7. Giulio Ferrari           |            |          |
| 1578.                       | Bakabánya  | 20. IV.  |
| 8. Paolo Cattaneo           |            |          |
| 1580-tól                    | Tokaj      |          |
| 1578.                       | Szatmár    |          |
| 9. Giacomo Falubreso        |            |          |
| 1568 után                   | Eger       |          |
| 10. Giulio Turcho           |            |          |
| 1569—70.                    | Eger       |          |
| 11. Antonio Voltolino       |            |          |
| 1577.                       | Szatmár    |          |

## VI. Beosztott építőmesterek 1569—1592 között

|                  |               |        |
|------------------|---------------|--------|
| 1. Martino Secco |               |        |
| 1571—79 között   | Murakeresztúr | 1. IV. |
| 1571.            | Kanizsa       | 2. I.  |
| 1568—71 között   | Szendrő       | 3. I.  |

|   |                                   |                            |
|---|-----------------------------------|----------------------------|
| 2. Sallustio Perruzzi<br>1568—71.                               | Kanizsa                           |                            |
| 3. Giovanni Arconato<br>1574—78 között                          | Kanizsa                           |                            |
| 4. Donato Grazioli<br>1589-től<br>1581—85.                      | Sárvár<br>Tata                    | 4. II.<br>5. II.           |
| 5. Bartolomeo da Ponte<br>1570 körül<br>1568—70 között<br>1576. | Veszprém<br>Palota<br>Eger        | 6. IV.<br>7. IV.<br>8. II. |
| 6. Giuseppe Civitali<br>1572.                                   | Veszprém                          |                            |
| 7. Paolo de Roma<br>1572—75 körül                               | Tata                              |                            |
| 8. Giulio Baldigara<br>1569.<br>1569.<br>1580 után              | Trencsén<br>Szatmár<br>Érsekújvár | 9. IV.<br>10. I.<br>11. I. |
| 9. Marcantonio Baldigara<br>1588 után                           | Érsekújvár                        |                            |
| 10. Natali Angelini<br>1572—74 között                           | Csábrág                           | 12. III.                   |
| 11. Niccolo Angelini<br>1570.                                   | Kisvárdá                          | 13. I.                     |
| 12. Simone de Milano<br>1568—69.                                | Munkács                           | 14. III.                   |
| 13. Andrea Salvagno<br>1572.<br>1572 előtt                      | Munkács<br>Tokaj                  | 15. II.                    |
| 14. Alessandro da Vedano<br>1569—82.                            | Sárospatak                        | 16. III.                   |
| 15. Domingo Carogio<br>1577.                                    | Szendrő                           |                            |
| 16. Claudio Cogorano<br>1569-től                                | Eger                              |                            |

УЧАСТИЕ ИТАЛЬЯНСКИХ ВОЕННЫХ ЗОДЧИХ В СОЗДАНИИ  
СИСТЕМЫ ОКРАИННЫХ КРЕПОСТЕЙ ВЕНГРИИ  
В ПЕРИОД 1541—1592 ГГ.

*Резюме*

В настоящей статье в значительно дополненном виде публикуется материал доклада, зачитанного — с аналогичным названием — июня 1973 года на конференции венецианских и венгерских историков.

Данные, касающиеся деятельности итальянских военных зодчих в Венгрии, автор статьи запрограммировал на перфокарты. При этом он придерживался следующих ограничений:

*Хронологический порядок:*

1. Эпоха т. н. импровизированных построек, 1541—1555 гг.
2. Постройки в двернентальском стиле, 1556—1568 гг.
3. Постройки в неоитальянском стиле, 1569—1592 гг.

*Территориальный разрез:* крепости королевской Венгрии того времени (за исключением Хорватии, Славонии и Трансильвании).

*Изложение данных:* в статье фигурирует каждая такая крепость, на строительстве которой работал итальянский мастер, имя которого известно.

*Квалификация мастеров:*

- а. зодчие-мастера на руководящих постах,
- б. подчиненные зодчие-мастера,
- в. подчиненные архитекторы,
- г. рабочие.

*Квалификация работ:*

- I. полностью новое строительство,
- II. полная (капитальная) достройка,
- III. частичная модернизация,
- IV. малый ремонт.

Давая обзор исторических исследований, и делая методологические выводы, автор статьи разрабатывает данные в нескольких аспектах. Это осуществляется в двух основных разделах: 1. общий обзор, 2. сборник документальных материалов.

В общем автор рассматривает несколько основных вопросов строительства системы крепостей — в пределах трех хронологических периодов. На графике отображаются данные, касающиеся законов, вынесенных венгерским Государственным собранием о строительстве крепостей; с другой стороны, приводятся количественные данные о занятости итальянских мастеров, также в разрезе и по командованиям военных округов и иллюстрируются таблицами, показывающими процентное соотношение.

На сводных графиках показывается численный состав итальянских мастеров и формирование количества построенных ими крепостей в хронологическом порядке. Выявляющиеся при этом колебания сопоставляются с крутизной подъема кривой графика, относительно крепостей, которые упоминались на венгерском Государственном собрании; в связи с этим автор излагает также свои предположения. В статье приводится карта, на которой рядом с названием крепости арабские цифры 1—3 означают хронологический период строительства, а римские цифры I—IV указывают на масштабы строительных работ.

Во втором разделе статьи, в сборнике документальных материалов мы можем найти описание выполненных работ по строительству исторического памятника, в алфавитном перечне отдельных крепостей.

В Приложении к статье использованные данные систематизируются с другой точки зрения, а именно в делении по хронологическим периодам. В том числе выделяются группы мастеров-зодчих, занимающих руководящие посты, и подчиненных, и в заключение материал упорядочивается на основе поименного списка мастеров-строителей.

**TEILNAHME ITALIENISCHER FESTUNGSBAUMEISTER AM AUSBAU DES  
UNGARISCHEN GRENZFESTUNGSSYSTEMS IN DEN JAHREN 1541—1592**

*Resümee*

Die Studie wiedergibt das wesentlich erweiterte Material des am 22. Juni 1973 unter dem gleichen Titel auf der Venezianisch-Ungarischen Historikerkonferenz gehaltenen Vortrags.

Der Verfasser programmierte die auf die Tätigkeit der italienischen Festungsbaumeister in Ungarn bezüglichen Daten auf Lochkarten. Dabei wurden folgende Beschränkungen vorgenommen:

*Zeitfolge:*

1. Zeitalter der sog. improvisierten Bauten, 1541—1555.
2. Bauten nach altitalienischem System, 1556—1568.
3. Bauten nach neoitalienischem System, 1569—1592.

*Territorial:* die Festungen des damaligen Ungarns (ohne Kroatien, Slawonien und Siebenbürgen).

*Datenmässig:* figuriert jede Festung, wo dem Namen nach bekannte italienische Baumeister tätig waren.

*Qualifikation der Meister:*

- a) Baumeister in leitender Stellung,
- b) zugeteilte Baumeister,
- c) zugeteilte Architekten,
- d) Arbeiter.

*Klassifizierung der Arbeiten:*

- I. totaler Neubau,
- II. totaler Ergänzungsbau,
- III. partielle Modernisierung,
- IV. kleinere Ausbesserungen.

Nach einem forschungsgeschichtlichen und methodologischen Ausblick werden in der Studie die Daten aus verschiedenen Gesichtspunkten aufgearbeitet. Dies geschieht in zwei Hauptteilen: 1. allgemeine Übersicht, 2. Datensammlung.

In der allgemeinen Übersicht untersucht der Verfasser einige grundlegende Fragen des Ausbaus des Festungssystems innerhalb der drei Unterabschnitte. In einem Diagramm werden die Daten der auf den Festungsbau bezüglichen Gesetze des ungarischen Reichstags sowie die zahlenmässigen Daten der Beschäftigung der italienischen Meister dargestellt. Letztere werden auch bezüglich der einzelnen Oberkapitänate separat, mit perzentuellen Abbildungen illustriert.

In einem weiteren Diagramm wird die zeitliche Gestaltung der Zahl der italienischen Meister und der von ihnen gebauten Festungen summiert gezeigt. Die hier gezeigten Fluktuationen werden der ansteigenden Linie des Diagramms der im ungarischen Reichstag erwähnten Festungen gegenübergestellt, und dann erwähnt der Verfasser seine damit zusammenhängenden Vermutungen. Schliesslich folgt eine Karte, auf der neben dem Namen der Festung mit arabischen Ziffern 1—3 die Bauperioden und mit römischen Ziffern I—IV die Grössenordnung der durchgeführten Arbeit angeführt werden.

Im zweiten Hauptteil, in der Datensammlung finden wir die Beschreibung der Arbeiten aus geschichtlicher Sicht und als Kunstdenkmal in alphabetischer Reihenfolge der Festungen.

In der Beilage der Studie werden die benutzten Daten aus einem anderen Gesichtspunkt geordnet. Die Gliederung nach Epochen wird beibehalten, innerhalb dieser werden die Gruppen der Baumeister in leitender, bzw. in zugeteilter Stellung hervorgehoben und schliesslich werden die Daten nach dem Namen der Meister geordnet.